

Hakemli Yazılar / *Refereed Papers* Kavramsal Makaleler / *Theoretical Articles*

Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* 'unda Sınıflama Yöntemi

Classification Method in Kâtip Celebi's Keşfü'z-Zunûn

Hasan S. Keseroğlu* ve Bilal Yurtoğlu**

Öz

İnsan zihni evrendeki bireylerin sayısız çokluğunu kolayca kavrayamadığı için bireyler arasında bulunduğu ortak özelliklere dayanarak sınıflar oluşturur ve onları bu sınıflar yoluyla sınırlayıp kavrayabilir. Sınıflama, sınıflama yapılan toplumun düşünsel yapısı ve özelliklerini içinde taşır. Sınıflama, sınıflandırılanı değişik yaklaşımlarla bilmeyi, anlamayı gerektirir. Yazı öncesi toplumlarda başlayan bu yaklaşım felsefe ve bilim alanlarının olmazsa olmazı durumuna gelmiş; günümüz arşivlerinde kurumsal yapıyı, kütüphanelerinde ise evrensel bilgiyi sınıflama çalışmalarına dönüştürmüştür.

Bu çalışmanın amacı, felsefe, bilim, kütüphane ve arşiv alanlarında sınıflamanın genel tarihçesini belirlemek, İslâm Dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sınıflama çalışmaları ışığında Kâtip Çelebi'nin bibliyografik çalışması Keşfü'z-Zunûn'daki sınıflama olgusunu açıklamaktır. Kâtip Çelebi'nin yapıtının seçilme nedenleri; yapıtın, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yazılı literatüre yönelik çalışmaların, özellikle bibliyografik araştırma ve saptama aşamasında ana başvuru kaynakları arasında bulunması ve o dönem Osmanlı kütüphanelerinde kitap sayısı en çok üç tanesinde beş bini bulurken, Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zunûn'unda 14.500 kitabın tanıtımının yer almasıdır. Çalışmada Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zunûn'daki sınıflama içinde yer aldığı İslâm ve Osmanlı İmparatorluğu kültüründen çok etkilendiği yönündeki hipotez, belgesel tarama ve betimleme yöntemi ile doğrulanmaya çalışılmıştır. Nitekim bu etkiyi Kâtip Çelebi'nin bibliyografik çalışmasında, gerek bilgi/bilim sınıflanmasına ilişkin görüşleri gerekse yapıtın alfabetik ana düzeninde görmek olanaklıdır.

Anahtar Sözcükler: *Sınıflama; İslâm dünyası; Osmanlı İmparatorluğu; Kâtip Çelebi; Keşfü'z-Zunûn.*

* Prof. Dr. Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. e-posta: hasankeseroglu@gmail.com; keseroglu@kastamonu.edu.tr

Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Science and Letters, Department of Information and Records Management

** Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü. e-posta: byurtoglu@kastamonu.edu.tr

Assoc. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Science and Letters, Department of Philosophy.

Abstract

The conception of the countless beings in the universe individually is a state that transcends the power and potentiality of the human mind. For this reason, the human mind creates classes based on some common characteristics found among the countless beings, and limits and conceives them through these classes. The classification contains within itself the intellectual structure and characteristics of the society in which the classification is made. Classification requires knowing and understanding the classified from different perspectives. This approach, which started in prehistoric societies, has become a sine qua non for the field of philosophy and science and has expanded to a classification system of institutional structure in nowadays archives, and that of the universal information in libraries.

This study aims to investigate the concept of classification, to determine its general history in philosophy, science, library and archive, to address the classification studies in the Islamic world and the Ottoman Empire, and particularly explain the classification phenomenon Kâtip Çelebi's bibliographical work, "Keşfü-Zunûn". The reasons for choosing Kâtip Çelebi's work as a sample are; the work is one of the main reference sources among written literature within the Ottoman Empire, and especially in the phase of bibliographic research and determination; and while the number of books in the Ottoman libraries was at most five thousand in three libraries, Kâtip Çelebi introduces 14,500 books in Keşfü-Zunûn. This study defends through a descriptive method and document analysis the hypothesis that the classification approach in Katip Çelebi's Keşfü-Zunûn is significantly influenced by the influence and regime of the Islamic World and the Ottoman Empire. Eventually, this influence can be traced in the main structure of Kâtip Çelebi's bibliographic work, both in its classification of knowledge/science and in its alphabetical order.

Keywords: *Classification; Islamic world; Ottoman Empire; Kâtip Çelebi; Keşfü'z Zunûn.*

Giriş

Evrendeki sayısız varlıkları, birey olarak, teker teker kavrayabilmek insan zihninin gücünü ve olanağını aşan bir durumdur. Bu nedenle insan zihni, sayısız birey arasında bulabildiği kimi ortak özelliklere dayanarak sınıflar oluşturur ve onları bu sınıflar yoluyla sınırlayıp kavrayabilir. İşte bireyler çokluğunu bu şekilde aralarında bulduğu ortak özelliklere bakarak sınıflara ayırıp düzenlemeye "sınıflama" (*classification*) denir. Sınıflama insan zihninin en üst düzey işlem ve yetilerinden birisidir; gözlem (*observation*), benzeşim (*analoji*), karşılaştırma (*comparison*) ve soyutlama (*abstraction*), hatta genelleme (*generalization*) gibi diğer üst düzey zihinsel işlemlerle birlikte gerçekleşir. Çünkü sınıflama, önce sınıflanacak bireylerin özelliklerinin ya da niteliklerinin belirlenmesi ile yani gözlem ile başlar. Sonra bu özelliklerin benzer ve ayırıcı olanları ortaya konulur, yani benzerleri bir araya getirme ve karşılaştırma yapılır. Günlük yaşantılarımız da sınıflama yapmamızı çok kez zorunlu kılar. Giysi dolaplarımız, mutfaklarımız, kitap, cd ya da dvd'lerimiz ayırımına varmadan yaptığımız sınıflamaları yansıtır. Ardından soyutlama yoluyla yalnızca incelenen farklı nesnelere arasında benzerlik bağı gösteren ortak durumlar ve özellikler saptanıp kaydedilerek birçok bireye genellenir. J. D. Bernal (2007, s. 51) saf gözlemden *sınıflama* ve *ölçüm* tekniklerinin geliştiğini, sınıflamanın "yeni görüngü kümelerini anlamaya doğru atılan ilk adım" olduğunu, "yeni görüngülerle bir şey yapmadan önce onları bir düzene koymak" gerektiğini belirtir. Hatta bütün bu zihinsel işlemler yapılırken bunlarla birlikte aynı zamanda tümevarım (*induction*) işlemi de kullanılır. Zaten tümevarımın anlamı tekil durumlardan onları sınıflayıp düzene sokarak tümel bir ilkeye ya da genel bir yasaya ulaşmaktır.

Bu çalışmanın amacı, Kâtip Çelebi'nin bibliyografik çalışması *Keşfü'z-Zunûn*'daki sınıflama olgusunu açıklamaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için önce sınıflamanın tarihçesi, tarihöncesi dönemden başlayarak, çok genel çizgilerle, felsefe, bilim, kütüphane ve arşiv alanların açısından belirlenecek ardından İslâm Dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sınıflama çalışmaları ışığında Kâtip Çelebi'nin bibliyografik çalışması olan *Keşfü'z-Zunûn*'daki sınıflama olgusu açıklanacaktır. Çardak (2005, s. 143), İslâm bilginlerinin sınıflama çalışmalarının öncülleri başında Aristoteles gelir, İslâm filozof ve bilginleri onu örnek almışlardır, der. İslâm dünyası sınıflama olgusunu temellendirmek ve anlamak, bu çalışmanın amacını açık seçik ve anlaşılır kılmak için Aristoteles öncesi ve sonrası filozof ve bilginlerin sınıflama konusundaki görüşlerini açıklamak gerekmiştir. İslâm dünyasındaki sınıflamayı temellendirmek ve anlamak için bu yolu izlemeye gerek duyulmuştur. Çalışmanın hipotezi, her sınıflama hazırlandığı dönemin eğitim, bilim, kültür ve sosyal yapısına bağlı olduğundan, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserindeki sınıflama yaklaşımının da yapının örneğini oluşturduğu İslâm ve Osmanlı kültüründeki sınıflama çalışmalarını yansıttığı biçimindedir. Çalışmada kullanılan veri toplama teknikleri ise, sınıflama, bilim tarihi, felsefe, arşiv ve kütüphane kaynakları konularına ilişkin taramalardır.

Sınıflama

Türkçe Sözlük (2018) sınıflama kavramını “Bölümleme. Birbirine benzeyen nesne, gözlem ve olayları belli bir amaca göre bölümlere ayırma” biçiminde tanımlarken, Püsküllüoğlu (1995, s. 1348) *sınıfi* “sınıflandırmada takımlardan oluşan birlik, dalların altbölümü; niteliklerine, değerlerine, önemlerine göre kişi ya da nesnelere yerleştirildiği kategorilerden her biri” olarak kullanır; *sınıflandırma* kavramını ise “sınıflandırma eylemi” biçiminde tanımlamaktadır. Yaşar Tonta'ya (2012, s. 156) göre “sınıf, sınıflama, tasnif, kategori, kategorize etme, kategorizasyon sözcükleri eşanlamlıdır”.

Sınıflandırma ile “*kavram [kurma]-kavramlaştırma*” arasında ilişki vardır. Kavramlar, dünyayı ilgi ve kurama göre sınıflandıran etkin olarak yapılandırılmış ve toplu olarak değerlendirilen anlamlardır. Kavramlar ve onların gelişimleri, yapılarını devindiren ilgi ve kuramdan ayrı olarak anlaşılabilir.

Öte yandan sınıflandırma, kimi kavramlarla karıştırılmamalıdır. Sözelimi sınıflama, sayma (*enumeration*) değildir. Sayma aralarında hiçbir bakımdan fark olmayan bireyler arasında yapılır. Sınıflama ise, birbirinden ayrı bireyleri, az sayıdaki benzerlik ve farklılıklar belirleyip düzene sokmak için yapılır. Bununla birlikte bireyleri farklı bakış açılarına göre değişik biçimlerde sınıflandırmak olanaklıdır. Bu nedenle, “her açıdan kusursuz ve mutlak ancak bir sınıflama vardır” denilemez. Yapay, doğal, ikili, tiplere göre, organik, mantıksal, felsefi vb. türde pek çok sınıflama türünden söz edilebilir (Rıza Tevfik, 2015, s. 819-848).

Sınıflandırma kuramı ile kavram kuramı arasında yakın bir ilişki vardır. Örneğin, “su kuşları” sınıfı, ördekler, kazlar ve kuğuların alt sınıflarını içerirken “su kuşları” kavramı da ördekler, kazlar ve kuğuların alt kavramlarını tam olarak aynı biçimde içerir. Kuşları nasıl sınıflandırdığımızla ilişkin ayırtıcı kuramlar, kuşları nasıl kavramsallaştırdığımızla ilişkin kurama karşılık gelir (Hjørland, 2017, s. 98). Sınıflandırma, sınıflarla işler; çünkü sınıflar, sınıflandırmayı oluşturan kavramları mantıksal bir bağlamda ele alır.

Sınıflama, sıralama (*ordering*) değildir. Sıralama, öğelerin mantıksal ya da anlaşılabilir bir biçimde düzenlenmesidir. Birkaç yüzyıl boyunca tüm sıralama sistemlerinin sınıflandırma olduğu düşünülmüş ve iki terim neredeyse eşanlamlı olarak ele alınmıştır. Ancak, sonuç olarak, sınıflamanın, sınıflar ve sıralı listeler oluşturma ya da kaplamalar gibi sınıflara dayanmayan sıralama sistemlerinin sınıflandırma anlamına gelmediği anlaşılmıştır. Bu nedenle, sıralama

sistemleri, alt bölümlerinden biri olarak sınıflandırmayı içeren genel kavramı ifade eder (Hjørland, 2017, s. 100-101). Sınıflama, *kategorizasyon* kavramından da farklıdır. Geleneksel sınıflandırma, bir varlığın belirli bir sınıfa ilişkin olduğunu ya da olmadığını belirlerken, kategorileştirme süreci esnek ve yaratıcıdır ve varlıklar arasında bağlayıcılığı olmayan ilişkiler kurmaktadır. Kategorize etmek, “kategorik” bir önerme yapmaktır (“kırmızı bir renktir”). Ağaçlar ve kuşlar olarak gördüğünüz şeyleri kategorize ederken, onları dünyanın başka yönlerinden soyutlarken, dünyanın kimi yönlerini vurgulamış oluruz. Örneğin ağaçların ve kuşların hepsinin yeşil rengi olduğu ya da bulutların, yaprakların hepsinin rüzgârla taşınabileceği gibi. Bir kategorileştirme eylemi, dünyayı parçalara ayırır, çünkü başkalarının pahasına kimi özellikleri vurgular (“x kategorisine aittir”) (Hjørland, 2017, s. 99).

Sınıflama bakımından önemli bir kavram da *taksonomidir*. *Taksonomi* terimi ilk olarak 1813'te Fransız doğabilimci Augustin-Pyramus de Candolle tarafından kullanılmıştır. Biyoloji alanında sınıflandırma ile ilgili olarak yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, ancak diğer alanlara da yayılmıştır. Kimi yazarlar sınıflandırma ile eşanlamlı olarak düşünürken, diğerleri iki terim arasında ayırım yoluna da giderler. Bilgi sınıflandırması, genellikle zoolojinin sınıflandırılması, bitkilerin sınıflandırılması ya da kimyasal elementlerin sınıflandırılması gibi sınıflandırmalar taksonomik (kimi kez “varlık sınıflandırması” olarak adlandırılır) olabilir ve bu da bir kavramın yalnız bir yerde listeleneceği anlamına gelir. Bibliyografik sınıflandırmalar, yani gerçek belgeleri tanımlamak için kullanması gerekenler taksonomik değildir (Hjørland, 2017, s. 100-101).

Sınıflama, insan bilgisinin en temel adımıdır. Felsefe, mantık, yöntembilim, doğa bilimleri, toplumsal bilimler, yaşambilimleri hatta din ve teoloji vb. gibi tüm bilgi alanlarının önemli kavramlarından biridir. Her bilgi gerçekte işin başında sınıflama ile başlar sonra kuramsal bir özellik kazanır. Bilimlerin her biri bir sınıflama yöntemine başvurduğu gibi ortaya çıkan sayısız bilgi alanı ve bilimlerin sınıflandırılması da söz konusudur. Bu nedenle sınıflama çalışmaları başta bilim ve düşünce tarihi olmak üzere tüm kültür tarihinin en önemli konularından birini oluşturur.

Sınıflamanın Tarihi

Sınıflamanın tarihi, yazı/tarih öncesi kültürler ile başlar. Ünlü antropolog Lévi-Strauss'un (1984, s. 67); *Systema Naturae* adıyla 1735 yılında yayımlanan, doğayı hayvan, bitki, mineral başlığı altında sınıflayan Carl von Linné'nin (Linnaeus) sınıflamasıyla ilkelerin sınıflaması arasında “belirli bir benzerlik sunulduğunu söylemek hiç de aşırı olmaz” değerlendirmesi, tarih öncesi dönemdeki sınıflama yaklaşımlarını açık ve anlaşılır biçimde ortaya koymaktadır.¹ Yazı öncesi dönem insanı, kullandığı ya da kullanmadığı bitki ve hayvanları, değişik açılardan sınıflama yoluna gitmiştir. Bunun anlamı da sınıfladığı şeyin özelliklerini anlamaya çalışma, ona bir ad verme ve böylece doğa karşısında gücünü sürekli yüceltip, yükseltme yolları aramasıdır. Yazı öncesi dönemdeki insanların bu sınıflama girişimleri aynı zamanda “bilgi”yi de düzenleme çabasıdır (Keseroğlu, 2005, s. 8).

Sınıflamayla ilgili ilk örnekleri uygarlığın kurucusu Sümerlilerde buluyoruz. Sümerliler sınıflama ilkesini pek çok alanda özellikle de doğa bilimleri ile dil çalışmalarında temel inceleme yöntemi olarak geniş ölçüde ve sistemli bir şekilde uygulamışlardır. Onların bu çalışmaları “*listeler bilimi*” adıyla anılır ve bu araştırmalar saf bilimsel çalışmaya yaklaşan en eski bilimsel etkinlik örnekleri arasında sayılabilir. Sümerlilerin, varlığı kategoriler ve gruplar halinde sınıflama ihtiyacının sonucu olarak ortaya koydukları listeler, temelde filolojik idi ve özellikle hayvan, bitki, maden, kapacak, giyim eşyası, besin, içki, tanrılar, ülke, ırmaklar,

¹ Bu konuda pek çok örnek için bkz. Yaban düşünce. 1.bs. (Lévi-Strauss, 1984, s. 56-94); 8.bs. Yapı Kredi Yayınları, 2018.

dağlar, bedenin bölümleri, meslekler vs. gibi somut nesnelere adlarını içeriyordu. Başlangıçta dilsel özellik gösteren listeler, zamanla tarih, coğrafya ve doğa bilimleri yönünde genişlemiş ve bu alanlardaki başlangıç çalışmalarını oluşturmuştur. Sümerlilerin politik egemenliği kaybetmelerine bağlı olarak listeler, bölgedeki Samî dillerindeki karşılıklarını içerecek şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca bu etkinliklerin Mısırlılarda da karşılığı olduğu görülmektedir. Mısırlıların bu listelerine “onomastik listeleri” adı verilmiştir (Sayılı, 1982, s. 4, 29-30). Colin A. Ronan (2003, s. 37) Sümer ve Akad tabletlerinde “...250’den fazla değişik bitki hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Bu tabletlerden bazılarında yalnızca listeler mevcut olmayıp, ilkel de olsa bir sınıflandırma vardır” demektedir.

Bilgi/bilim sınıflamaları, Antikçağdan başlayarak birçok düşünür tarafından ele alınan bir konu olmuştur. Platon (İ.Ö. 427-347) sadece bu konuda değil bütün felsefi çözümlerinde ikili sınıflamaları yeğlemiştir. Platon, *Devlet*’inde beş disiplinin öğretilmesi gerektiğini öngörmektedir. Bunlar: aritmetik ve hesap (sayılar), düzlem geometrisi (sayılar ve yüzeyleri), katı cisimler geometrisi (üç boyutlu yüzeyleri), astronomi (hareket halindeki cisimler) ve armonidir (Simeoni, 2017, s. 1050). Aristoteles (İ.Ö. 384-322), sonradan öğrencilerinin *Metafizik* adını verdikleri kitabında bilimleri “teorik”, “pratik”, “poetik” olmak üzere üç büyük gruba ayırmıştır (Aristoteles, 1996, s. 291-297).

Simeoni (2017, s. 1050) Aristoteles’in matematik sınıflamasının Euclides’in *Elementler*’inde daha ayrıntılı bir özellik kazandığını, *Elementler*’deki sınıflamanın temellerini Aristoteles’in attığını dile getirir. Aristoteles, sistematik sınıflama konusunda büyük çabalar göstermemekle birlikte bilgi türlerini belirleme bağlamında ayrıntıya girmiştir. *Teorik felsefe* metafizik, matematik, doğa bilimleri başlıkları altında üçe ayrılır.

Aristoteles’in öğrencisi ve dostu Theophrastos (İ.Ö. 371-287), bilimleri Aristoteles’te olduğu gibi ana konular ve o konuyla ilgilenenler altında toplamaktadır: Hukukçular, Felsefeciler, Tarihçiler, Güzel Konuşanlar, Tıp, Matematik, Gökbilim, çeşitli konular biçiminde bir sınıflama yaklaşımı ortaya koyar. Theophrastos ayrıca “Batı’daki ilk metodik mineraloji çalışmasını hazırlar” (Ronan, 2003, s. 113).

Ortaçağın Skolastik döneminde bilimler ve sanatlar, “yedi özgür sanat” (*septem artes liberales*) ve bunun karşısında özgür insana yakışmayan “el zanaatları” (*artes illiberales*) olarak ikiye ayrılmıştır. “Yedi özgür sanat” da Antik Yunan’dan alınan yedi bilgi dalının biri üçlü (*Trivium*) yani gramer, diyalektik, retorikten ve diğeri dördü (*Quadrium*) yani aritmetik, geometri, müzik ve astronomiden oluşan iki grubundan başka bir şey değildir (Gökberk, 1980, s. 157).

Bilimsel devrimlerin filizlendiği 16 ve 17’inci yüzyılda bilimlerin sınıflandırılması üzerine oldukça çok girişim gözlenmektedir: Kuram düzeyinde bilgi sınıflandırması konusunda Bacon (1561-1626), Descartes (1596-1650), Locke (1632-1704) ve Leibniz’in (1646-1716) çalışmaları önemlidir. Yine bu dönemde Fransız akademisinden Petrus Ramus (1515-1572), Aristoteles ile Cicero’nun (İ.Ö. 106 - İ.S. 43) sınıflamalarının karışık olduğunu, sanatları altüst ettiğini ileri sürerek eleştirmiştir. Ramus ise ele aldığı konuyu karşılarıyla oluşturduğu iki tablo sunar. Bu yaklaşıma karşı çıkanlar yanında öneri doğrultusunda, örneğin Andreas Libavius (1555-1616), kimya alanında sınıflamasını Ramus’un tablo benzeri gerçekleştirir. Bütün bilimler ve sanatları içeren bir sınıflama da Fransız Christofle de Savigny (1530/35-1585?) tarafından oluşturulur. Bu sınıflamada disiplinler arası bağlantılar Ramus’un sınıflamasından daha esneklerdir (Burke, 2001, s. 98).

Özellikle bilimin yöntemi konusundaki görüşleriyle modern düşüncenin öncülerinden sayılan Francis Bacon ise, insan bilgisi kaynağını üç zihinsel yetide bulan üç büyük sınıfa ayırmıştır. Bacon, bugün kütüphanelerde ağırlıklı olarak kullanılan Dewey Onlu Sınıflama ile Kongre Kütüphanesi (Library of Congress) Sınıflamasının da öncülerindedir (Immroth, 2010, s. 17). Buna göre bilginin üç büyük sınıfı tarih, felsefe ve şiiirdir. Bunlar da sırasıyla bellek (*memory*), akıl (*reason*) ve hayal gücünün (*imagination*) ürünüdürler. Her sınıf ayrıca kendi içinde alt gruplara

ayrılmaktadır. Sözelimi akla dayanan felsefe, önce başlıca konuları insan, doğa ve Tanrı olan doğa felsefesi (*natural philosophy*) ile yalnızca vahiy, esin ve içsel evrenin keşfini konu edinen ilahiyat (*divinity*) olarak ikiye ayrılır. Bacon'ın sınıflamasında her konu kendi içinde yeni bölümlere ve alt dallara ayrılır. Felsefe ve bilimsel yöntem açısından modern düşüncenin öncüleri arasında sayılan Bacon'ın yaptığı bu sınıflama tarihsel bakımdan çok önemli olmakla beraber yıkmak istediği skolâstik anlayışın etkilerini ve düşünüş biçimlerinin izlerini taşıdığı için günümüz biliminin bakış açısına uygun olmadığı açıktır (Rıza Tevfik, 2015, s. 861-868).

Bacon'un sınıflandırmasında akılcı ruhun işlevleri yalnız disiplinlerin temel farklılaşmasını değil, aynı zamanda dalların birbirleriyle nasıl ilişkili olduğunu da açıklar. Ardından insan zihninin işleyişi, Aristoteles'in *De anima* ve *Parva naturalia*'sı temelinde yaygın bir biçimde ele alınmıştır. Aristoteles'te görülen incelik ve karmaşıklık büyük ölçüde değişse de duyuların biçimleri algıladığı genel olarak kabul edilmiştir (Kusakowa, 1996, s. 52). Bacon, sınıflama sistemini kurarken Aristoteles'in sınıflamasıyla sürekli alışveriş içinde olmuş ve pek çok noktada ondan ayrıldığını da ortaya koymuştur.

Modern çağ sınıflamalarının çeşitli filozoflarca sergilenen birçok örneği bulunmaktadır. Sözelimi Auguste Comte'un (1798-1857) dikkate değer bir bilimler sınıflaması vardır. Buna göre, basitlik, karmaşıklık, genellik, soyutluk, somutluk gibi ölçütlere göre Comte, bilimleri matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyoloji olarak dizmiş ve onların ünlü "üç hâl yasası"nın teolojik, metafizik ve pozitif aşamalarına uygun olarak gelişimlerini incelemiştir (Weber, 1991, s. 398-401). Bergson'a (1859-1941) göre, modern sınıflamalar içinde en iyisi hem filozof hem fizikçi olan Ampère'inkidir (1775-1836). Hayatının sonuna doğru bütün insan bilgilerinin sınıflamasını yapmaya girişen Ampère bilimleri önce kozmolojik ya da madde (*matiere*) bilimleri ve noolojik veya zihin (*esprit*) bilimleri olarak iki kategoriye ayırır. Ardından kozmoloji bilimlerini de matematiksel bilimler, fizik ve doğa bilimleri ve astronomi ve mekanik gibi bu ikisinin karışımı olan bilimler olarak üç gruba ayırır. Zihni yani insanı inceleyen noolojik bilimlerin ise dört alt grubu vardır: psikoloji-mantık bilimleri, tarih bilimleri, filolojik bilimler ve hukuk, ekonomi, politika, sosyoloji gibi bilimleri içeren ahlaki bilimler (Bergson, 2014, s. 15-17).

Sınıflama, bilimlerin tarihi ve gelişimiyle yakından ilgili olan ve aynı zamanda birçok ilginç örnekleri bulunan bir kavramdır. Sınıflama tüm genel ya da özel konulara yönelik bilimsel incelemelerde en önemli yöntemsel bileşenlerden birisidir. Sınıflamanın, organik dünyayı araştıran biyolojik bilimlerde özellikle yaşamsal bir rolü vardır. Bu alanda türleri sürekli ya da süreksiz kabul etmeye dayanarak "doğal" ve "yapay" diye adlandırılan iki farklı sınıflandırma tekniği kullanılmıştır. Bu tekniklere uygun olarak biyolojide, organik dünyayı anlamak ve açıklamak için Aristoteles'ten başlayarak pek çok sınıflama örneği ortaya konulmuştur. Bu sınıflandırma yöntemleri içinde Antikçağda Theophrastos beş yüz, sonra gelen Dioscorides altı yüz bitki türünden söz etmiştir. "İki adlı" çağdaş bitki sınıflama sistemini getiren İsviçreli botanikçi Casper Bauhin (1560-1634) altı bin bitkiyi sınıflamıştır. İsveçli Linnaeus² (1707-1778) on sekiz bin türü sınıflandırmıştır. Fransız Cuvier (1769-1832) elli bin

² Carl von Linné, yaptığı sınıflamada, "Türlerin sabit olduklarından her zaman emindi. Bu yüzden sınıflandırmasının 'gerçek' olup olmadığını, Tanrı'nın bitki ve hayvanlar âlemini gerçekten bu sınıflandırmaya uygun olarak yaratıp yaratmadığını tekrar tekrar kendi kendine sordu; zira biliminin Tanrı'nın eserine uyduğuna" kuşkusuz inanmaktaydı. (Ronan, 2003, s. 445). Ancak, Fransız Lamarck (1744-1829), "türlerin sınıflandırılmasının yapay bir işlem türlerin değişmezliği fikrinin de temelsiz olduğu" (Ronan, 2003, s. 469) düşüncesini ileri sürdü. Bu konuda değişik bilim insanları Linné ya da Lamarck'tan yana tutum sergilediler. Bu tutum Charles Darwin'in türlerin değişkenliğini; yaşamını sürdüren türlerin çevreye en iyi uyumu sağlayanlar olduğunu; "türün ortaya çıkması için Tanrı'nın yaratıcılığına" gereksinim olmadığını (Ronan, 2003, s. 474) kanıtlaması; sınıflamanın esnekliği konusunda iyi bir örnek oluşturdu. Nitekim Aristoteles ile Bacon'ın bilimleri sınıflamaları birbirinden oldukça ayırdı. Ancak, "sınıflandırma demek herhangi bir süreklilik oluşturmaman ve birbirinden belirgin çizgilerle ayrılmış dizilerin varlığını kabul etmektir." (Headrick, 2002, s. 41). Çünkü sınıflama yapıldığı dönemin özelliklerine bezelidir.

bitkiden söz etmiştir. Bitki ve hayvan sınıflamalarında Linnaeus yapay sınıflandırma yöntemini kullanırken başta Buffon (1797-1788) olmak üzere Fransız bilginler doğal sınıflama yöntemini benimsemişlerdir (Mason, 2001, s. 301-302). Biyoloji bilimleri tarihinde *Systema Naturae* (*Doğanın Sistemi*) adlı çalışmasında bitki ve hayvan sınıflamaları için bugün bile hâlâ kullanılmakta olan biomineral yani iki sözcüklü adlandırma sistemini açıklayan Linnaeus'un çok dikkat çekici yeri olduğu unutulmamalıdır (Ronan, 2005, s. 444).

Her sınıflama sistemi hazırlandığı toplumun, bilgi, bilim, kültür düzeyine bağlı gelişmiştir. İslâm Dünyası'ndaki sınıflamada dinin dayandığı Kuran, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi konular öne çıkarılmış; ancak yine de hemen her İslâm bilginin kendine özgü bir sınıflama sistemi olmuştur. Kâtip Çelebi de Keşfü'z-Zunûn'u hazırlarlarken yalnız sahip olduğu kitaplarla değil kitapçılar ve kütüphanelerden de yararlanmıştır. Kâtip Çelebi'yi doğru anlamamız açısından kütüphanelerindeki sınıflama yaklaşımlarını bilmek de bir ölçüde katkı sağlayacaktır. Bu nedenle değişik kütüphanelerde sınıflamanın İslâm öncesinde nasıl ele alındığını ve İslâm dünyasına nasıl yansıdığını anlamak gerekecektir.

Kitap ve Kütüphane Tarihinde Sınıflama

Sınıflama çalışmalarının, kitap ve kütüphane tarihi açısından da önemli olduğu ve sürecin uygarlık tarihinin ana bileşenlerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Şöyle ki yazının bulunup, kullanılması, yazılı belgelerin artması, arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkışıyla bu kurumlar içinde aranan belgeye erişme gereksinimi, belgelerin düzenlenmesi, benzer ya da yakın konulu belgeleri bir araya getirme, başka bir deyişle sınıflama düzenini gerektirmiştir.

Sınıflama çalışmalarının sonucu olarak, ilk kütüphaneler ve ilk kütüphane kataloglarını da kültür tarihinin “ilklerini” borçlu olduğumuz Sümerlilerde buluyoruz (Kramer, 1990, s. 195-198). Yazı öncesi dönemde bitki ve hayvanlara yönelik olan sınıflama çabasının, bu kez yazılı belgeleri kapsayan kütüphane sınıflamalarına yöneldiğini görüyoruz. Sümerlilerden sonra Akad, Babil, Asur, Arami, Hitit arşiv ve kütüphanelerinde de sınıflama sistemi kullanılmıştır. Wellish (1986, s.200-201), İ.Ö. 7'inci yüzyılda Asurbanipal Kütüphanesi sınıflamasının “dil, tarih, hukuk, doğal tarih, coğrafya, matematik, gökbilim, büyü, din ve masal” ana konuları altında düzenlenip, her ana konunun da alt konulara ayrılmış olduğunu belirtir. Ninova Asurbanipal Kütüphanesi'nde yer alan tabletler geniş konulardan dar konulara inen (sistematik) bir biçimde düzenlenmiştir. Bitkibilim, hayvanbilim, yerbilim, gökbilim diyebileceğimiz konulardaki uygulamaları bize günümüz Dewey Onlu Sınıflama, Kongre Kütüphanesi Sınıflaması gibi sistematik sınıflama/yerleştirme düzenlerini çağrıştırmaktadır. Menant (2005, s. 54-55), Ninova Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki düzenlemelerde, hayvanlar altında, köpek, aslan, kurtun ayrı; öküz, koyun, keçinin ayrı alt başlıkta yan yana yer aldığı; ancak köpeklerin de kendi altında evcil köpek, küçük köpek, Elam köpeği, tazı gibi alt konulara ayrıldığını, belirtmektedir. Mezopotamya arşiv ve kütüphanelerinde sınıflama yapıldığını, bunların da ağırlıklı olarak konuya göre ya da belgelerin üretildiği yer/birime bağlı olarak bir arada tutulduğunu (Keskin, 2007, s. 50-63) biliyoruz.

İ.Ö. dördüncü yüzyılda Mısır İskenderiye'de kurulan Mouseion içinde iki kütüphane vardır. Birisinde beş yüz bin ile yedi yüz bin arasında kitap olduğu belirtilirken, ikincisi Serapeion Tapınağı içinde kurulan kırk iki bin kadar kitabın yer aldığı küçük kütüphanedir. Büyük Kütüphanenin dermesi Callimachus'un (İ.Ö. 310/305-240) *Pinakes* adıyla hazırladığı yüz yirmi ciltlik katalogda yer alır (Baysal, 1991, s. 37-38). *Pinakes*'ten elimize geçenlerden konuya göre sınıflama yapıldığı, Aristoteles'in sınıflama yaklaşımına bağlı olarak katalogların düzenlendiği anlaşılmaktadır: “şairler, hukukçular, felsefeciler, tarihçiler, güzel konuşanlar, değişik” ana konularının, konu ve zamana bağlı alt konulara ayrılarak hazırlanmış olduğunu görüyoruz. Örneğin bugün evrensel bir sınıflama sistemi olarak Dewey Onlu Sınıflama, Kongre

Kütüphanesi Sınıflama sistemleri köklerini Aristoteles'ten, Francis Bacon almaktadır (Immroth, 2011, s. 17), diyebiliriz. Çin'de ise birinci yüzyılda, “ansiklopediler, felsefe, şiir, şarkı, askerlik sanatı, falcılık, tıp” konularının 3 ve 5'inci yüzyıllarda yeniden gözden geçirilip, yirminci yüzyıla kadar kullanılageldiği belirtilir (Wellish, 1986, s. 200-201).

Özellikle devingen harflerle basım yapan basımevinin ortaya çıkması, kitap sayısının piyasa ve kütüphanelerde artması, belirli/aynı konulardaki kitapları bir arada bulma isteği gibi durumlar kütüphane sınıflama çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu yaklaşım, erken Yeniçağ'dan başlayarak sayıları hızla artan eğitim kurumlarının öğretim programlarına, kütüphanelere ve ansiklopedilere (Burke, 2001, s. 92) koşut bir gelişme göstermiştir. İlk basılı bibliyografya 1545 yılında, Conrad Gesner (1516-1565) tarafından hazırlanır. Bu yapıt üç bin yazar ve on bin kitabı içermektedir. 21 bölümden oluşan bu bibliyografya trivium ile başlar, şiir, quadrivium, astroloji (yıldız falı/ilm-i nücum), ardından bilicilik, (kehanet) ve sihir (büyü); coğrafya; tarih; mekanik sanatlar; doğa felsefesi; metafizik; ahlâk felsefesi; iktisat felsefesi; siyaset ve sonunda üç 'yüksek fakülte' hukuk, tıp ve dinbilim (Burke, 2001, s. 93) konularını içerir.

Kütüphanelerde sınıflama yapmak için eldeki kaynağın sayıca çok olması zorunludur. Nitekim günümüz anlayışında kitap/derme sayısı beş bini aşıyorsa hazır bir sınıflama sistemi önerilir (Keseroğlu, 2004, s. 114). Osmanlı İmparatorluğundaki kütüphanelerde derme sayı olarak her zaman çok düşük olmuştur. Örneğin 253 kütüphane dermesindeki kitap sayısının 9-3200 arasında olduğu (Erünsal, 2008, s. 563-580) belirlenmiştir. Yine Erünsal'ın *Osmanlı Vakıf kütüphaneleri* adlı çalışmasına (Erünsal, 1989, s. 195-197) dayanan bir araştırmaya göre, “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk vakıf kütüphanelerindeki kitap (ki bunlar 1729'a kadar yazmadır) sayısı iki kütüphanede 5000 sayısına yaklaşmakta, bir tanesinde 5000 sayısını aşmaktadır. Diğer kütüphanelerdeki sayılar 19 ile 2900 arasında değişmektedir” (Keseroğlu, 2008, s. 148). Batı ile karşılaştırılacak olursak derme sayısı, 1690'da hem Berlin, hem Viyana Kraliyet Kütüphanelerinde 80-90 bin kadardır (Burke, 2001, s. 69).

İslâm Dünyası'nda ve Osmanlılarda Sınıflama

İslâm Dünyası'nda bilgi/bilim (*ilm*) sınıflaması, “bilimlerin konuları” (*mevzûatu'l-ulûm*), “bilimlerin sınıflanması” (*tasnifu'l-ulûm*), “bilimlerin düzenlenmesi” (*tertîbu'l-ulûm*) vb. gibi değişik adlarla anılan önemli bir konu olarak görülmüştür. Bunun sonucunda sınıflama, her dönemde, gerek felsefe, gerek dinsel bilgiler, gerekse tasavvuf gibi İslâm düşüncesinin değişik alanlarının temsilcileri olan bilginlerce yazılan yapıtların neredeyse tümünde ele alınıp görüş bildirilen bir konu olmuştur. Bu yüzden sınıflama İslâm kültüründe ayrıntıları ve örnekleri çok olan bir konudur. Bunların çok bilinen kimilerini anmak gerekirse; bilindiği gibi İslâm Dünyası'nda bilimleri teker teker saymak, konularını, amaçlarını, aralarındaki bağlantıları belirlemek amacıyla yazılan ilk eser Fârâbî'nin (874-950) *İhsâu'l-'Ulûm*'udur. Fârâbî beş bölümlük eserinde bilimleri dil bilimleri, mantık, matematik, fizik, metafizik, politik bilim (*medenî ilim*), fıkıh ve kelâm olarak her birinin birçok alt dalı olan sekiz ana gruba ayırır (Farabi, 1989). Bu yapıtın mantık ve felsefi bilimler temel kaynağı olarak Aristoteles'in çalışmalarını göstermesi ve dinsel bilimler grubundan yalnız kelâm ve fıkha yer vermesi dikkat çekicidir.

Öte yandan İslâm kültüründe ilk üç yüzyılına kadar ortaya çıkan çeşitli bilgi/bilim dallarının yanı sıra, bu alanlara ilişkin kitaplar, yazarları, mütercimleri vb. hakkında ayrıntılı bilgi veren ilk önemli yapıtın Muhammed İbn İshâk en-Nedim (öl. 995) *el-Fihrist*'i olduğu söylenebilir (Blair, 2010; Goldziher, 1993, s. 105). Yapıt “*makâle*” adı verilen on ana bölümden oluşmaktadır. Her makâlenin “*fenn*” denilen birçok alt bölümü bulunmaktadır. Bu makâlelerde sözü edilen bilgi/bilim dalları sırasıyla şunlardır: Dilbilgisi (*en-nahiv*), dilbilim (*el-lüga*), tarih (*el-ahbâr*), edebiyat (*el-âdâb*), siyer, soy-bilim (*el-ensâb*), şiir, kelam, tasavvuf, fıkıh, hadis. Kitapta sözü edilen felsefi bilimler ise şunlardır: fizik, mantık, matematikler (geometri,

aritmetik, müzik, aritmetik, astronomi), mekanik (*ashâbu'l-hiyel ve'l-harekât*), tıp, mitoloji (*el-hurâfât*), sihir sanatları (*azaim, sihr, şaveze*) (İbn-en Nedim, 1347, s. 3-5).

Konuyla ilgili olarak çok önemli bir başka yapıt, Samanî hükümdarı Nûh b. Mansûr'un (976-997) Buhârâ'daki sarayında uzun süre görev yapmış üst düzey bürokratlardan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtip el-Hârizmî'nin (öl. 997) adı geçen devletin baş vezirlerinden Ebu'l-Hasan 'Ubeydullah b. Ahmed el-'Utbi adına yazdığı ve bilinen tek kitabı olan *Mefâtîhu'l-'Ulûm*'dur. Yapıt, birincisi "dinî bilgiler" (*'ulûmu's-şerî'a*) ve Arapça dil bilimleri (*el-'ulûmu'l-'Arabîyye*), ikincisi ise eski Yunanlılar ve diğerlerinden alındığından "yabancıların bilimleri" (*'ulûmu'l-'Acem*) olarak adlandırılan bilimlerden söz eden iki ana-bölümden (*makâleteyn*) oluşmaktadır. Her ana-bölümün, bölümleri (*ebvâb*) ve alt-bölümleri (*fasl*) vardır. Kitapta hakkında bilgi verilen dinsel bilgiler ve Arap dili bilimleri sırasıyla fıkıh, kelâm, gramer (*en-nahv*), yazı (*el-kitâbe*), şiir ve aruz, tarihtir (*el-ahbâr*). "Yabancıların bilimleri" ise felsefe, mantık, tıp, aritmetik, geometri, astronomi (*'ilmu'n-nücûm*), müzik, mekanik (*el-hiyel*) ve kimyadan oluşmaktadır (Al-Khowarezmi, 1895).

İslâm Dünyası'ndaki önemli bilginlerden biri olan İbn Haldun'un (1332-1406), yazdığı *el-İber ve Divânü'l-Mubtede ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber* adlı yedi ciltlik büyük eser, İslâm kültüründe tarih alanında ortaya konan en dikkat çekici ve kapsamlı çalışmalardan biridir. İbn Haldun çalışmasında o zamana kadar hiç ele alınmamış ırklar konusunu ele almış, özellikle de hiçbir yerde işlenmemiş Berberi kabileleri, kökleri, soyları ve tarihi üzerinde durmuştur. Yine İslâm kültüründe ilk kez toplumsal oluşum ve değişimin koşulları ve yasalarını açıklamaya çalışarak bunları uygarlık tarihine uygulamayı denemiştir (Goldziher, 1993, s. 163-165). Yedi ciltlik *el-İber*'in *el-Mukaddime* adıyla anılan giriş bölümü yapıttan daha meşhur olmuş ve sanki başka bir yapıtmış gibi her söylendiğinde İbn Haldun'u aklı getiren bir kitap özelliği kazanmıştır. İbn Haldun *Mukaddime*'sinde bilimleri insan için doğal olan yani düşünce ile üretilen aklî bilimler ve geleneksel yani naklî bilimler olarak iki ana gruba ayırmıştır. Aklî bilimler felsefî bilimlerden ibarettir. İkincisi yani geleneksel konulmuş bilimler (*ulûm-ı nakliye-i vaz'îye*) tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelam vb. gibi bilgi dallarıdır (İbn Haldun, 2004, II, s. 781-784). İbn Haldun *Mukaddime*'de ayrıca hem aklî hem naklî bilimlerin İslâm Dünyası'ndaki tarihini de anlatmıştır. Bu yapıt, Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-Zunûn*'unun özellikle "Giriş" kısmının en önemli kaynaklarından birisi olmuştur (Yurtoğlu, 2009, s. 11-66).

Sınıflama çalışmalarında bilgisel/bilimsel kaygıların yanı sıra ekonomik, kültürel, sosyal gibi değişik özelliklerin hareket noktası oluşturabildiği görülmektedir. Ortaçağ dönemindeyse temel sınıflama ölçütünün dinsel bakış açısı olduğu bilinmektedir. İslâm Dünyası için de geçerli olan bu durum yalnızca bilgi/bilim sınıflamalarında değil, bilgiyi yayma ve koruma aracı olan kitapların düzenlenmesinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin "İslâm hukukçusu İbn Cema (1241-1333), kitapların Hıristiyanlarınkinden oldukça farklı bir hiyerarşik düzenle sıralanmasını salık vermiştir: "Aralarında Kuran varsa, en başa o konulmalıdır... sonra hadis kitapları, sonra Kuran yorumları, sonra hadis yorumları, sonra ilahiyat, sonra fıkıh. Eğer aynı bilgi dalına giren iki kitap varsa, Kuran ve hadislerden daha çok alıntı içereni daha önde olmalıdır" (Burke, 2001, s. 93) der. Bu da bize toplumlarda dinsel özellikleri, bunların da din eğitimi görülen kurumlarındaki öğretim programlarına göre sınıflandırıldığını göstermektedir.

Sınıflama hakkında, İslâm Uygarlığı'nın devamı olan Osmanlı döneminde de pek çok çalışma yapılmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse sözgelimi "Sarı" lakabıyla meşhur Tokatlı Molla Lütfi'nin (öl. 1490) yüz kadar bilimin adını ve konularını açıklayan *el-Metâlibü'l-İlâhiye fi Mevzûati'l-'Ulûm* adında bir çalışması vardır (Adıvar, 2000, s. 58). Yine aynı konuda Mehmed Emin ibn Sadreddin eş-Şirvânî (öl. 1626), Osmanlı padişahı Sultan I. Ahmed (saltanatı 1603-1617) adına *el-Fevâidu'l-Hâkâniye el-Ahmed-Hâniyye* adlı bir yapıt kaleme almıştır. Benzer biçimde asıl adı Yahya b. Pîr Ali İbn Nasûh olan Nevî Efendi'nin (1533-1598) çeşitli bilgi

dalları hakkında açıklamalar içeren *Netâicü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn* adında bir kitabı bulunmaktadır. Yazar yapıtında başta tarih, felsefe (*ilm-i hikmet*), astronomi, kelâm, fıkıh, hilâf, tefsîr, tasavvuf, rüya tabiri, tıp, çiftçilik, astroloji (*ilm-i nücûm*) olmak üzere pek çok bilgi alanı ve bu alanlara ilişkin bazı yapıtlar hakkında çeşitli hikâye ve şiir anlatımları eşliğinde açıklamalar yapmaktadır (Nevi, 1995).

Osmanlı bilginleri arasında “Saçaklızâde” diye bilinen Muhammed ibn. Ebî Bekr el-Maraşî (1679-1732) de İmam Gazalî'nin (öl. 1111) gelenekselleşen bilgi anlayışının etkisi altında bilimleri “yararlı”, “zararlı” ve “ne yararlı ne de zararlı” olmak üzere üçe ayırıp ayrıntılandığı *Terîbu'l-Ulûm* adında bir kitap yazmıştır. Bunların dışında konuyla ilgili olarak İshak ibn Hasan el-Zencânî el-Tokadî'nin (öl. 1689) *Nazmu'l-Ulûm*, adı bilinmeyen bir yazarca 1741 tarihinde kaleme alınan *Kevâkib-i Seba*, Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin (öl. 1780) *Terîbu'l-Ulûm*, Nebî Efendizâde Ali ibn Abdullah el-Uşşakî'nin (öl. 1786) *Kasîde fî Kütübî'l-Meşhûre fî'l-Ulûm* adlı yapıtları örnek verilebilir (Akin ve Demir, 2004, 3-10).

Konumuz olan 14-17'inci yüzyıllar arası Osmanlı vakıf kütüphanelerinde yapılan sınıflamalar konusunda Erünsal (2008, s. 455-489) ayrıntılı bilgiler vermektedir. Osmanlı kütüphanelerinde başlangıçta sınıflama yoluna pek gidilmediği (Erünsal, 2008, s. 455-457), konu ya da alt konu altında sınıflamanın 15. yüzyılda Hasköy Medresesi ile Şeyh Vefâ Zâviyesi'nde başladığı (Erünsal, 2008, s. 458), Edirne'de II. Bâyezid Külliyesi Kütüphanesi'nde bulunan 42 cilt kitabın konuları altında düzenlendiği (Erünsal, 2008, s. 459), 16. yüzyıl kütüphane çalışmalarında da benzer uygulamaların sürdüğü (Erünsal, 2008, s. 464), 17. yüzyılda kitap sayısının da artmasıyla kitabın, ilgili olduğu konu ya da alt konu altında sınıflandığı, sınıflamasında güçlük çekilen kitapların kataloğun sonunda toplu olarak verildiği (Erünsal, 2008, s. 478) belirtilmektedir.

17. yüzyılda yaşamış olan ünlü Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) de konuyla ilgili önemli çalışmaları vardır. Ülkemizin önde gelen bilim tarihçilerinden Adıvar (2000, s. 136) onun için, “eğer Kâtip Çelebi bu devirde [17. yüzyıl] yaşamamış olsaydı tıp dışındaki bilimler için fazla bir şey söyleyemezdik” demektedir. Gerçekten başta tarih, coğrafya, bibliyografya olmak üzere çeşitli alanlardaki önemli çalışmaları ve geride bıraktığı göz alıcı yapıtları nedeniyle Kâtip Çelebi'nin yalnız 17. yüzyılın değil, bütün bir Osmanlı kültür yaşamının dikkat çekici ve hayranlık uyandırıcı birkaç bilgininden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kâtip Çelebi'nin konuyla ilgili çalışmaları, görüşleri, yaşamı ve yapıtları amacımız açısından önem taşımaktadır.

Kâtip Çelebi

Kâtip Çelebi'nin asıl adı Mustafa bin Abdullah'tır. Babası Abdullah Enderun'da yetiştirilmiş bir görevlidir. Hacca gitmesi nedeniyle kazandığı “hacı” unvanı ile çalıştığı *mukabele kalemindeki* durumunu ifade eden “halife” unvanı ya da bu unvanın yalınlaştırılmış biçimi olan “kalfa” birleştirilerek kendisine “Hacı Halife” ya da “Hacı Kalfa” denilmiştir. İstanbul bilginleri arasındaysa “Kâtip Çelebi” adıyla tanınmıştır.

Kâtip Çelebi kendi yaşamöyküsünü üç ayrı kitabında yazmıştır: *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, *Cihânnümâ* ve *Mizânu'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk*. Arapça yazılmış ilk kitabındaki yaşamöyküsü Gökyay (1977, s. 376-378) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş; yaşamöyküsünün tümü bir arada Saracoğlu (2002, s. 27-318) tarafından yayımlanmıştır. Çocukluk döneminde ilk eğitimiyle doğrudan babası ilgilenmiştir. Özel hocalardan Kuran ve Arapça yani din, dil ve yazı ile ilgili dersler almıştır. 1623 yılında babası tarafından, günümüz için çok küçük denecek bir yaşta, on dört yaşındayken devlet görevlisi yapılmasıyla yaşamının ikinci evresi yani kâtiplik dönemi başlar. Babası, Kâtip Çelebi'yi ücretini kendi maaşından

ödemek üzere çalıştığı divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi'ne çırak yapmıştır. Ömrü boyunca sürdüreceği çeşitli maliye kalemlerindeki kâtiplik görevi için gerekli ilk bilgileri, buradaki görevlilerin (*halîfe*) birinden aritmetik ve siyakat yazısı dersleri alarak öğrenmiştir.

Kâtip Çelebi divan kalemlerinde görevli olarak 1624 ile 1635 yılları arasında yaklaşık on yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin sırasıyla Tercan, Bağdat, Erzurum, Hemedan-Bağdat ve Revan seferlerine katılmıştır. Savaşlar sırasında 1626'da Musul'da birer ay arayla babası ve amcasını kaybetmiştir. 1628'den itibaren savaşlardan fırsat buldukça döndüğü İstanbul'da Fatih Camii'ndeki vaazlarını dinlemeye başladığı dönemin ünlü vaizi Kadızade'nin etkisiyle bilime yönelmesi yaşamöyküsünün bu dönemdeki en önemli olayları arasındadır.

IV. Murat'ın 1635 yılındaki Revan seferi Kâtip Çelebi'nin görevli olarak katıldığı son savaştır. Bundan sonra kendi ifadesiyle “*küçük cihaddan büyük cihada dönmeye*” yani kalan ömrünü bilgi ve bilim için harcamaya karar verir. Böylece yaşamının üçüncü evresi yani bilginlik dönemi başlar. Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin bu dönemde de memuriyet görevinin devam ettiği, hatta çalıştığı kalemde yükselmek (*baş halîfe olmak*) amacıyla mücadele ve çekişme içinde girdiği ve daha sonra kendini tümüyle bilimsel çalışmalara vermek niyetiyle sadece maaş için kaleme uğradığı unutulmamalıdır.

Kâtip Çelebi'nin bilginlik dönemi, iki evrede incelenebilir. İlk evre 1635-1645 yılları arasındadır ve bu süre zarfında kendi ifadesiyle on yıl boyunca gece gündüz sayısız kitap okuyarak neredeyse bütün bilimleri inceleyip öğrenmiştir. Öyle ki okuduğu bir kitabı bitirmek için bıkip usanmaksızın güneşin batışından doğuşuna kadar mum ışığı altında çalışmıştır. Bu dönemde bir yandan dönemin bazı önemli hocalarından ders almış bir yandan da kendisi bazı öğrencilere ders vermiştir. Ayrıca tarih, hadis ve tefsirle ilgili olmak üzere kimi kitaplar kaleme almaya başlamıştır. Yine bu arada biri annesinden diğeri de tüccar bir akrabasından olmak üzere iki kez mirasa konması, bilgin olma çabasında kolaylık sağladığı gibi özel yaşamını düzene koymasına da yol açmıştır. Çünkü mirasın büyük kısmıyla kitaplar almış, kalanıyla evini tamir ettirip, evlenmiştir.

Kâtip Çelebi'nin bilginlik döneminin ikinci evresi 1646 yılından başlatılabilir. Yaşamının sonuna kadar devam eden bu dönemin özelliği, sözü edilen yıl başlayan Girit savaşı nedeniyle başta coğrafya ve haritacılık olmak üzere çeşitli dallarıyla matematik, astronomi, mantık, felsefe, tıp hatta ruhanî tıp ve sihir (*ulûm-ı garîbe*) gibi alanlara yönelmesi yani bilgisini İslâmî terminoloji ile söylenecek olursa “dinî ilimler” yanında “aklî ilimleri” de kapsayacak şekilde genişletmesidir. Öyle ki aklî bilimlerin, tek uğraşısı durumuna dönüşmesinin ruhunda doğurduğu pişmanlık duygusuyla, son yapıtı *Mizânu'l-Hakk*'ta, 13 Kasım 1656 gecesi rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in kendisine “Yâ Peygamber” ismiyle uğraş dediğini yazmıştır. Aynı yerde bu rüyasını, vaktiyle fıkıh, tefsir, hadîs gibi şerî bilgilerle uğraşırken sonradan sadece aklî ve matematik bilimlerle meşgul olup dinî bilimleri ihmal etmesinin yanlışlığına işaret olarak yorumlamış ve bu olaydan sonra “*uçmağa iki kanat gerek*” diyerek tekrar dinî bilgilerle de ilgilenmeye karar vermiştir (Kâtip Çelebi, 2001, s. 150-151). Bazıları “ölümsüz” diye nitelenebilecek yapıtlarının pek çoğunu bilginlik döneminin ikinci evresinde yazmış, birçok çalışmasını temize çekmeye başlamış ayrıca yine bu dönemde yazdığı yapıtlarında kullanmak üzere Latince Osmanlı Türkçesine kimi coğrafya ve tarih kitapları çevirmiştir. 6 Ekim 1657 sabahı aniden ölmüştür (Gökyay, 1991, s. 9). özyaşamöyküsünde “*fart zekâ mühlikdir*” diyerek aşırı zeka nedeniyle erken yaşlarda ölen bir oğlundan söz etmektedir (Kâtip Çelebi, 2001, s. 234).

Kâtip Çelebi'nin Şeyh Mehmed İhlâsî adlı Fransız dönmesinin yardımıyla Latince'den yaptığı çevirileriyle birlikte, pek çoğunun adını, içeriğini, düzeltmelerini *Mizânu'l-Hakk*'taki

özyaşamöyküsünde andığı yirmiden fazla kitabı vardır.³ Kitaplarının kimileri Arapça, kimileri Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. *Takvîmu't-Tevârîh* adlı Adem'in yeryüzüne düşüşünden itibaren ortaya çıkan önemli olayları tarihsel bir sırada anlatan tarih kitabı ise kendi deyimiyle “*Türkçe ve Farsça karışık*” bir dille kaleme alınmıştır. Çalışmaları tarih, coğrafya, astronomi, denizcilik, biyografi, bibliyografya gibi bilimsel konulardan felsefi, güncel, toplumsal, dinsel ve politik sorunlara kadar kültürün pek çok alanına ilişkindir (Hagen, 2018; Kâtip Çelebi, 2016, s. XLI-CXV).⁴

Yapıtları arasında yaşamöyküsü (*biyografya*) ve bibliyografyaya ilişkin iki önemli ansiklopedik çalışması vardır. Yaşamöyküsü ile ilgili yapıtı, *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*'dür. Alfabetik olarak iki cilt olarak hazırlanan yapıtın birinci cildinde kendi adlarıyla tanınan ünlü kişiler, ikinci kısmındaysa nesep, künye ve lâkaplarıyla bilinen kişiler hakkında bilgi verilmektedir (Gökyay, 1997, c1, s. 43-44). Çalışmada sayıları çok fazla olmamakla birlikte kimi ünlü kadınlara da yer verilmiş olması dikkat çekicidir (Kâtip Çelebi, 2016, c1, s. LI).

Keşfü'z-Zunûn

Kâtip Çelebi'nin bibliyografya ile ilgili çalışmasının tam adı *Keşfü'z-Zunûn ân Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*'dur. Yapıtta üç yüzü aşkın bilgi/bilim ('*ilm*') dalı konuları ve yararları bakımından tanıtılmakta ve bu alanlarda yazılmış kitapların yazarları, adları, konuları, bölümleri, alt-bölümleri, başlangıç tümceleri, yazılış tarihleri, şerhleri ve haşiyeleri bildirilmektedir. Böylece okuyucular söz konusu kitaplar hakkında bilgilendirilmektedirler. Çalışmada on dört bin beş yüz kadar kitap ve kitapçık (*risâle*) ile on bin kadar yazar ve yorumcunun adı geçmektedir; bu sayılar yapılan işin güçlüğü ve büyüklüğünü göstermektedir. Bu nedenle *Keşfü'z-Zunûn* bir bakıma XVII. yüzyıl öncesi İslâm Dünyası'nın ve dolayısıyla Osmanlı Dünyası'nın “Kültür Atlası” olarak da nitelendirilebilir (Demir, 2005, s.42). Eser bu yönüyle, Carl Brockelman'ın (1868-1956) kısaca GAL şeklinde kısaltılan *Geschichte der Arabischen Literatur*'u ve Fuat Sezgin'in (1924-2018) Almanca kaleme alıp GAS olarak kısaltılan *Geschichte des Arabischen Schriftums* ile birlikte, Arapça yazılmış literatüre ilişkin araştırmalardaki önde gelen başvuru kaynakları arasında yer almaktadır (Demirayak ve Çoğenli, 1995, s. 230-231, 234-235).

Pek çok kitap ve kitapçık (*risâle*) yazarlarının yaşamları üstüne de bilgi verdiği için yalnız bibliyografik değil aynı zamanda biyografik olarak da nitelenebilecek yapıt, Arapça kaleme alınmıştır. *Mizânu'l Hakk*'taki anlatımına bakılırsa, Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*'u

³ Eserlerinin adları şöyledir: 1-Cihannüma, 2-Keşfü'z-Zunûn ân Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn, 3-Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl, 4-Fezleketu Akvâli'l-Ahyâr fi 'İlmi't-Târîh ve'l-Ahbâr, 5-Takvîmu't-Tevârîh, 6-Türkçe Fezleke, 7- İhâmü'l-Mukaddes mine'l-Feyzi'l-Akdes, 8-Recmu'r-Racîm bi's-Sîn ve'l-Cîm, 9-Câmiu'l-Mutûn min Celli'l-Fünûn, 10-Dürer-i Müntesire ve Gurer-i Müntesire, 11-Tuhfetu'l-Ahyâr fi'l-Hikem ve'l Emsâl ve'l-Eş'âr, 12-Muhammediye Şerhi, 13- Beyzâvî Tefsîri'nin Şerhi, 14-Düstûru'l 'Amel li Islâhi'l Halel, 15-Tütün Risâlesi, 16- İrşâdu'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yunan ve'r-Rûm ve'n-Nasara, 17-Tuhfetu'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr 18-Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâi'l-Ahakk. Latince'den çevirileri ise şunlardır: 19-Levâmiu'n-Nûr fi Zulümât-ı Atlas Minor, 20-Mülûk-i Küffâr Târîhi, 21-Revnaku's-Saltana. Bunların dışında (22) Müntehab-ı Bahriyye-i Piri Reis ve (23) Kânûnnâme adlı eserlerinden de söz edilmektedir.

⁴ Kâtip Çelebi'nin yukarıda söz edilen eserleri, parantez içindeki rakamlar bir önceki dipnota uygun olacak şekilde, Gottfried Hagen tarafından A)Ansiklopedik Eserler (2-4-5-6-1-3), B)Yeniden Yazılan Çeviri Eserler (19-21-20), C) İhtiyaçtan Kaleme Alınan Eserler (14-16-17-18-7) D)Öğretici ve Eğlendirici Derlemeler (9-11-10) biçiminde sınıflanmıştır. Burada bazı eserlerin tasnif dışı kaldığı görülmektedir. Bkz., Gottfried Hagen, “Katib Çelebi”. Erişim adresi: <http://www.ottomanhistorians.uchicago.edu> C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer (Ed.); Aycibin ise bundan mülhem olarak tüm eserlere yer veren şu sınıflamayı yapmış ve eserlerin içeriklerini tanıtmıştır: A) Biyografik/Bibliyografik Eserler (2-3), B) Târîhî Eserler (4-5-6), C) Coğrafi Eserler (22-1), D) Tercüme Eserler (19-20-21), E) Pratik Eserler (14-17-18), F) Didaktik Eserler (7-16-11-10-9), G) Hesap İlmine Dair Eserler (12) H) Günümüzde Nüshası Bilinmeyen Eserler (13-23-8-15). Bkz. Kâtip Çelebi, Fezleke I. (20016). Aybicin, Z. (Neşre Haz). İstanbul. s. XLI-CXV.

yaklaşık yirmi yıllık bir çalışma sonucu ortaya koyabilmiştir. 1635 yılında katıldığı Revan Seferi'nden İstanbul'a dönerken kalan ömrünü bilgi/bilim yolunda harcama niyetiyle Halep'teki sahaf dükkânlarında bulunan kitapları gözden geçirmeye ve “*ilhâm-ı ilahî*” ile kitap adlarını yazmaya başlamıştır (Kâtip Çelebi, 2001, 143). 1653 yılına gelindiğindeyse “*tanrısal bir ilhamla*” biriktirmeye başladığı kitap adlarını ve o ana kadar görüp incelediği biyografi (*tabakât*) ve tarih kitaplarının, ayrıca sahaflarda ve kütüphanelerde yirmi yıl boyunca bizzat gözden geçirdiği bütün kitapların ve üç yüzden fazla bilimin (*fenn*) adlarını gerekli açıklamalarla alfabetik olarak kaydetmiştir. Böylece bütün bilgi/bilim dallarına ve kitaplara ilişkin genel bir bilgi vermeyi amacıyla ortaya koyduğu bu çalışmasına *Keşfü'z-Zunûn ân Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn* adını vermiştir. Daha önce yapıtın karalamalarını/önçalışmalarını gören bilginler kitabın beyaza/temize çekilmesini rica etmişler bunun üzerine yapıtın “hâ” harfine kadar olan birinci cildi temize çekilip dönemin bilginlerine sunulmuş, onlar da çalışmayı güzel bulup beğenmişlerdir (Kâtip Çelebi, 2001, s. 148).

Kâtip Çelebi'den sonra yaşayan bilginlerce *Keşfü'z-Zunûn*'a, İslâm Dünyasında kaleme alınmış olmasına rağmen eserde adı anılıp tanıtılmamış başka kitapları içeren, birçok tamamlayıcı ek (*zeyl*) yazılmıştır.⁵ Kitap Leipzig, Mısır ve İstanbul'da basılmıştır. Leipzig baskısı, yapıtı “*Müslümanların ilk ansiklopedik ve biyografik sözlüğü*” ve “*Doğu [İslâm] edebiyatı kaynaklarından doğrudan doğruya yararlanmanın en önemli yolu*” olarak niteleyen Gustav Flügel (1802-1870) tarafından, 1835-1858 yılları arasında, son beş Londra'da olmak üzere, aynı sayfanın üst yarısı Arapça metin ve alt yarısı Latince çevirisi şeklinde yedi cilt olarak gerçekleştirilmiştir. Mısır baskısı ise, Bulak'ta 1857 yılında yapılmıştır. Bulak nüshası esas alınarak yapılmış İstanbul baskısının ilki 1895, ikincisi ise 1902 tarihlidir. Yapıt, Cumhuriyet döneminde Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge tarafından, Bağdatlı İsmail Paşanın sözü edilen zeyli ile birlikte, 1941-1943 yılları arasında İstanbul'da Millî Eğitim Bakanlığı'na tekrar basılmıştır (Yurtoğlu, 2009, s. 230-231).⁶

Keşfü'z-Zunûn'un İç Düzeni

Keşfü'z-Zunûn, bir “Giriş” (*Mukaddime*) ve alfabetik biçimde düzenlenmiş, yapıtın basılı biçiminde birkaç cilt tutacak kadar oldukça oylumlu bir ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş” kendi içinde “*bâb*” adı verilen beş ana bölüme ayrılmaktadır. Her “*bâb*” çeşitli sayıda *fasıl* ve her *fasıl* da *beyân* (açıklama), *taksîm* (bölümleme), *ilâm* (bildirme), *kısm* (bölüm), *ifhâm* (anlatı), *ifsâh* (açıklama), *telvîh* (anlatı), *işâret* (gösterme), *terşîh* (eğitim), *manzar* (görünüm), *feth* (açış) ve *matlab* (istek) gibi alt başlıklar içermektedir. “Giriş”in önemi burada Arapça yazılmış (yani İslâm Dünyası'ndaki) bilim ve felsefenin kısa fakat yararlı bir tarihinin anlatılmış olmasıdır. Bu bakımdan Kâtip Çelebi, Türkler arasında bilim tarihine ilişkin ilk özet yapmaya girişmiş yazardır (Adıvar, 2000, s. 148-149). Gerçekten “Giriş”in çeşitli bölümlerinde bilginin/bilimin (*ilm*) tanımı, doğuşu, ilkeleri, sorunları, bilgide/bilimde yöntem, İslâm öncesi yedi büyük ve eski uygarlıktaki bilimsel görünüm, İslâm'da bilimin ortaya çıkışı, bilim

⁵ Bu zeyillerin önemli bazılarının yazarları şunlardır: Vişnezâde Mehmed İzzetî Efendi (öl. 1681), Arabacılar Şeyhi İbrahim Efendi (öl. 1775), Hanifzâde Ahmed Tahir Efendi (öl. 1802), Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey (öl. 1858), Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920), İsmail Saip Sencer (öl. 1940). Bunların dışında *Keşfü'z-Zunûn*'un daha önce bilinmeyen birçok zeyli belirlenmiştir: Bkz., Civelek, Y. (2009). “*Keşfü'z-Zunûn*'un pek tanınmayan zeyilleri”. *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi içinde* (s. 201-215). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

⁶ Yurtoğlu, B. (2009). *Kâtip Çelebi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. s. 230-231 ve 263. Yaltkaya ve Bilge baskısı, Flügel neşrinin Latince önsözünün Türkçe çevirisini de içermektedir. Eserin 1941 M.E.B. nüshası daha sonra Beyrut'ta da basılmıştır. Bkz., Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn ân Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 2 Cilt, Beyrut 1982. Yaltkaya, Katip Çelebi'nin eserinin adını önce *Kitâbu İcmâli'l-Fusûl ve'l-Ebvâb fi Tertîbi'l-Ulûm ve Esmâi'l-Kitâb* koyduğunu ancak daha sonra *Keşfü'z-Zunûn ân Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn* şeklinde değiştirdiğini belirtmektedir. Bkz. Katip Çelebi, A.g.e., Cilt I, s. 10.

öğrenimi, öğretimi gibi konularda çok önemli bilgiler ve görüşler sunulmaktadır. Öte yandan, bunların yanı sıra, “Giriş”in en dikkat çekici yönlerinden birinin, Kâtip Çelebi’nin, tüm bilgi ve bilimlere ilişkin yine İslâm Dünyası’nda ortaya atılmış beş sınıflamayı ele aldığı bölüm olduğu söylenmelidir. Burada bilimlerin farklı açılardan çeşitli biçimlerde sınıflanabileceği belirtildikten sonra konularına göre yapılan beş sınıflamadan söz edilmektedir. Bunlar sırasıyla birisi el-Allame el-Hafid’e ait olan, ikisi *el-Fevâidü’l-Hâkâniye*’de anlatılan, son ikisi ise *Şifâü’l-Müte’ellim* ve *Miftâhu’s-Saâde* adlı eserlerde söz edilen sınıflamalardır.

“el-Allame el-Hafid”, Herat Şeyhülişlâm’ı, ünlü bilgin Sadeddîn et-Teftazânî’nin torunu, Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sadeddîn et-Teftazânî el-Herevî el-Hafid’dir (öl. 1510). Kâtip Çelebi onun yaygın olarak *Mecmûatü’l-Hafid* adıyla tanınan eserindeki sınıflamadan söz etmektedir (Kutluer, 2009, s. 197). *el-Fevâidü’l-Hâkâniye*, Mehmed Emin ibn Sadreddîn eş-Şirvânî’nin (öl. 1626), İstanbul’a yerleşerek Sultan I. Ahmed (saltanatı 1603-1617) adına yazdığı *el-Fevâidu’l-Hâkâniye el-Ahmed-Hâniyye* adlı yapıtıdır. *Şifâü’l-Müte’ellim* Şeyh Abdülatîf b. Abdurrahman el-Makdisî’nin (öl. Hicrî 856) *Şifâü’l-Müteellim fî Âdâbi’l-Muallim ve’l-Müteallim* adlı kitabıdır. *Miftâhu’s-Saâde* ise, Taşköprülüzade adıyla bilinen Ebû’l-Hayr İsmâuddîn Ahmed b. Mustafa b. Halil’in (öl. 1561) *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde* adıyla Arapça yazdığı kitaptır. Kâtip Çelebi’nin bunlar arasında “*hepsinin en güzelidir*” diyerek benimsediği sınıflama sonuncusu yani Taşköprülüzade’ye ait olanıdır.

Keşfü’z-Zunûn’daki Bilgi/Bilim Sınıflaması

Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*’un “Giriş”inde, değişik bilginlere ait önemli gördüğü, beş sınıflamadan söz etmiş ve bunların içinde “*hepsinin en güzelidir*” diyerek Taşköprülüzade’nin *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde* adıyla yazdığı kitaptaki sınıflamasını kabul ettiğini belirtmiştir. Ayrıca bu sınıflamaya uygun olarak, o ana kadar İslâm ve Osmanlı kültüründe bilim olarak kabul edilen üç yüzden fazla bilgi dalının adını, yine aynı yerde teker teker yazmıştır (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 14-18).

Taşköprülüzade’nin sözü geçen *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde* adlı kitabı, Osmanlı klasik dönem bilim anlayışını yansıtan en seçkin çalışmaların başında gelmektedir (Taşköprizâde, 1985). Nitekim Arapça kaleme alınan yapıt yazıldıktan kısa bir süre sonra yazarın oğlu tarafından Osmanlı Türkçe’sine çevrilmiş ve bu çeviri sayesinde çok ünlenmiş ve okunmuştur (Taşköprizâde, 1313). Taşköprülüzade sınıflamasında sadece mevcut bilgi dallarının değil bundan sonra ortaya çıkabilecek olanların da yerini hazır eden, bu yüzden de modern kimyanın elementler tablosuna benzetilebilecek (Yurtoğlu, 2009, s. 361) son derece kuşatıcı, mantıksal ve felsefî bir sınıflama sunmuştur. Bu sınıflamanın temelinde, nesnelere yazıda (*fi’l-kitâbe*), sözde (*el-‘ibâre*), zihinde (*el-ezhân*) ve dış dünyada (*el-âyân*) olmak üzere ancak dört şekilde var olabileceğini söyleyen felsefî bir teori yer almaktadır. Tüm bilimler bu varlık türlerini araştırır. Bunlara ek olarak kullanılan diğer sınıflama ölçütleri, aracı (*âliyy*), teorik (*nazarî*), pratik (*amelî*), dinî (*şerî*) ve felsefî (*hikemî*) kavramlarıdır (Taşköprülüzade, 1985, c1, s. 75, Taşköprülüzade, 1313, c1, s. 116-117). Tüm bu ölçütler çerçevesinde bütün bilgiler/bilimler yedi grupta toplanır. Bunlar:

- Yazıdaki varlığa ilişkin aracı bilimler,
- Sözdeki varlığa ilişkin aracı bilimler,
- Zihindeki varlığa ilişkin aracı bilimler,
- Dış dünyadaki varlığa ilişkin teorik felsefî bilimler,
- Dış dünyadaki varlığa ilişkin pratik felsefî bilimler,
- Teorik dinî bilimler ve
- Pratik dinî bilimler yani tasavvufur.

Taşköprülüzade'nin sınıflamasını anlamak için son olarak iki kavramı daha göz önünde tutmak gerekir. Bunlar “akılcı düşünme” (*en-nazar*) ve “ruhsal arınma” (*et-tasfiye*) kavramlarıdır. Bu bilim gruplarının ilk altısı “akılcı düşünme”nin sonuncusu ise “ruhsal arınma”nın ürünüdür. Sınıflamada bütün bilgiler/bilimler bu ana bilgi dallarının içindeki alt dallar olarak konumlanmıştır. Bu nedenle çalışmada, bu ana gruplara çok dalı olan ağaç, soy kütüğü anlamında “*devha*” denilmiş ve tüm bilgiler, bilginler ve konuyla ilgili eserler “*yedi devha*” yani “*yedi ağaç*”⁷ altında toplanarak anlatılmıştır.

Keşfü'z-Zunûn'un Alfabetik Düzeni

Kâtip Çelebi'nin, bu sınıflamayı çok beğenmesine karşın *Keşfü'z-Zunûn*'un bibliyografik kısmında kullanmadığı, bunun yerine ilgili bölümü alfabetik olarak düzenlediği görülmektedir. Bu alfabetik düzenin anlatımına geçmeden, Taşköprülüzade ile Kâtip Çelebi arasındaki sınıflama ilişkisi daha açık ve anlaşılır kılmak için, konuyla ilgili bazı genel açıklamalar yapalım. Öncelikle, bilgi sınıflaması yapmak, son derece önemli felsefî bir sorunu ele almak demektir. Burada yapılan iş gerçekte “bilgi nedir?”, “nelere bilgi diyoruz?” ve “bilgi adını verdiğimiz bu alanı hangi temel özelliklere göre ne şekilde bölümlere ayırabiliriz?” vb. gibi epistemolojik yani bilgi kavramına ilişkin çok temel felsefî sorulara cevap aramak demektir. Bu, İslâm Dünyası'nda baştan beri karşılaşılan en önemli sorunlardan biriydi. Çünkü bilgiler/bilimler genellikle önce “aklî” ve “naklî” diye ikiye ayrılıyor, sonra da kültürün özelliğine uygun olarak bunlardan “naklî” olanlar temel, diğerleri “mütemmim” yani tamamlayıcı olarak görülüyor ya da reddediliyordu. Fakat anlaşmazlık bununla da bitmiyor, bu kez, “naklî” denilen alan içinde, sözgelimi “fukaha” yani fıkıhçılar “fıkıh ilmi”nin, “muhaddisîn” yani hadisçiler “Hadis ilmi”nin, “müfessirîn” yani tefsirciler “tefsir ilmi”nin ve mütekellimîn” yani kelimciler “kelam ilmi”nin vb. temel dal diğerlerinin yan dal olduklarını veya gerçek anlamda bilgi sayılmadıklarını iddia ediyorlardı. Bunlara sonraları bir de “ehl-i hâl” denilen “sufiyûn” yani İslâm mistikleri eklendi. Bunlar da “asıl ilm”in “tasavvuf” olduğunu, ister “aklî” isterse “naklî” olsun geri kalan ne varsa tümünün gevezelik sayılması gerektiğini ileri sürüp bunlarla uğraşanlara “ehl-i kâl” adını verdiler.⁸

Şimdi Kâtip Çelebi, çok beğendiği Taşköprülüzade'nin söz konusu sınıflamasında, bu sorunun ve soruların cevabını bulmuştur. Gerçekten betimlemeden de görüleceği üzere, Taşköprülüzade bu sınıflamasıyla, “yazı” ve “söz” ile ilgili olanları da ekleyerek eskilerin “aklî” ve “naklî” dediği bilgi dallarının tümünü “nazar” yani “akılcı düşünme” ile ilgili olanlar başlığı altında toplamıştır. Bunun karşısına da “tasfiye” yani “ruhsal arınma”yla ilgili olan tasavvufu koymuştur. Burada Taşköprülüzade'nin bu sınıflama teşebbüsünün, söz konusu felsefî/epistemolojik sorun bakımından, son derece uzlaştırmacı ve çok kapsamlı bir teoriyi dile getirdiği özellikle tekrar belirtilmelidir. Çünkü kendisinden önce yapılanların aksine belirli bir bilgi alanını merkeze alıp diğerleri önemsizleştirmemekte, bir bilgi alanını bilgi sayıp diğerlerini reddetmemekte aksine teorisi, son aşamada “nazar” ve tasfiye” dayanan felsefî bir temel üzerinde tüm alanları bilgi saymakta ve kapsamaktadır.

⁷ Bilgi ağacı Batı'da 1300'lerde oluşturulmaya başlar. “Ağaç imgesi, kültür tarihinin merkezi bir olgusunu açığa vurmaktadır. Ulaşımın doğallaştırılması ya da icadın keşif, kültürün doğa imişi gibi sunulması. Bu ise, sınıflandırmalardan toplumsal grupların sorumlu olduklarının yenilik getirme girişimlerine karşı direnmesi demektir” (Burke, 2001, s. 86).

⁸ Konunun anlaşılması için felsefe, bilim tarihi, İslam felsefesi, ilahiyat vb gibi alanları kapsayan geniş ve ayrıntılı bir literatürün gözden geçirilmesi gerekir. İslâm Dünyası'nda özellikle “el-‘ilm” kavramına verilen farklı anlamlar ve bunların temsilcileri, Rosenthal'ın şu muazzam eserinden takip edilebilir: Rosenthal, F. (2004). Bilginin zaferi İslâm düşüncesinde bilgi kavramı. (L. Güngören, Çev.). İstanbul: Ufuk.

İşte Kâtip Çelebi, bu teoride, İslâm ve Osmanlı dünyasında kaleme alınmış elindeki binlerce hatta on binlerce kitabın epistemolojik bir değere sahip olduğunun kanıtını bulmuştur. Şimdi yapılması gereken bu eserleri ve bunların ilgili olduğu bilgi/bilim dallarını tanıtan bir eser ortaya koymaktır. Onun asıl amacı budur; yoksa bilgi kavramına dair felsefi/epistemoloji tartışmaları sonuçlandırarak bir teori geliştirmek ya da kütüphanelerde kitapların hangi başlıklar altında nasıl kayıt edilip sergilenebileceğine ilişkin görüşler ortaya atmak vb. değildir. Amacını gerçekleştirmenin en iyi yolunun da fihrist usûlü ya da alfabetik düzen olduğunu düşünmektedir. Nitekim *Keşfü'z-Zunûn*'un bibliyografik kısmını düzenlerken bu yolu tercih eder.

Kâtip Çelebi, bu yolu izlemenin gerekçesini ve ayrıntıları, yapıtının yazılış nedenini anlatırken açıklamaktadır. Buna göre, Kâtip Çelebi, çok sık tekrarladığı bir ifadeyle, bilimler ve kitapların pek çok ancak ömürlerin kısa olduğunu, bu nedenle bunlardan daha fazla yararlanmak için, Tanrı'nın esiniyle, kitaplar üstüne bilgi veren bir kitap oluşturmaya karar vermiştir. Bu amaçla gençlik yıllarından başlayarak gördüğü kitaplarla ilgili notlar almış, zamanı gelince de bu notları bir kitaba dönüştürmek istemiştir. Söylediğine göre, Kâtip Çelebi'nin kitabını alfabe harflerine (*el-hurûfu'l-muceme*) göre düzenlemesinin gerekçesi tekrar ve karışıklıktan sakınmadır. Alfabetik düzenlemede isimleri üçüncü ve dördüncü harflerine kadar sıraya koymaya özen göstermiştir (Kâtip Çelebi, 1982, c.1, s. 2-3). Ayrıca adı geçen kitapla birlikte onun yazarı, tarihi, özellikleri, şerhleri, haşiyeleri gibi ayrıntılar da belirtilmiştir. Bilindiği üzere, Arap alfabesi sırasıyla (ا), (ب), (ت), (ث), (ج), (ح), (خ), (د), (ذ), (ر), (ز), (س), (ش), (ص), (ض), (ط), (ظ), (ع), (غ), (ف), (ق), (ك), (ل), (م), (ن), (و), (ه), (ي) olmak üzere yirmi sekiz harften oluşmaktadır. Eserin alfabetik kısmında her harf “bâb” (*kapı*) adı verilen bir bölüm oluşturmakta, dolayısıyla bu kısım yirmi sekiz alt bölümden oluşmaktadır. Bu alt bölümler, sözgelimi alfabedeki birinci, beşinci ve yirmi dördüncü harfler için örneklendirilecek olursa, “*bâbu'l-elif*”, “*bâbu'l-cîm*”, “*bâbu'l-mîm*” gibi sırasıyla her harfin adıyla anılan başlıklar taşımaktadır.

Arapçada (ا) yani “*elif*” harfi harekesiz “*hemze*”ye (ء) denir; “*hemze*” ise harekeli “*elif*”tir. Bundan ötürü “*hemze*”nin üstüne veya altına yazılmasına göre “*elif*” harfi “a”, “e”, “u” ya da “i/ı” okunabilmektedir. Dolayısıyla *Keşfü'z-Zunûn*'un (ا) harfiyle başlayan ilk bölümünde, Latin alfabesine göre, yalnızca “a” harfiyle başlayan kitaplar değil, alfabetik düzen değişmemek ancak okunuşları değişmek üzere, duruma göre “e”, “i” ya da “u” harfiyle başlayan kitaplar da yer almış olmaktadır. Ayrıca Arapçada sözcüklerin başına bitişirilip “*harfu't-tarîf*” denilen belirlilik ifade eden ve İngilizcedeki “*the*” tanım edatına karşılık gelen “el” (ل) takısının alfabetik sıralamada dikkate alınmadığı da unutulmamalıdır. Bu açıklamaların ardından, *Keşfü'z-Zunûn*'un “*Elif*” (ا) harfi ile başlayan biyo-bibliyografik bölümde söz edilen ilk yapıtın *el-İbâhatu fi Şerhi'l-Bâha* (الإباحتة في شرح الباحة) adlı kitap olduğunu belirtmeliyiz. Ancak kitap hakkında, ilgili açıklamaların ikinci yani “be” harfinde geleceği dışında bir bilgi verilmemektedir (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 1). Son kitap, ise Hicrî 898 yılında öldüğü söylenen Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî tarafından manzûm bir şekilde yazılmış Farsça *Yûsuf u Züleyhâ*'dır (يوسف و زليخا) (Kâtip Çelebi, 1982, c. 2, s. 2055)

Kitaplara ilişkin açıklamalar çeşitli yönlerden çok kısa, kısa, ayrıntılı veya oldukça uzun vs. olabilmektedir: Kimi kez “*Tebssratu'n-Nâkıd fi Keydi'l-Hâsid* (تبصرة الناقد في كيد الحاسد) *Hanefî olan Zeyneddin Kasım İbn Kutlubağa'nındır. 879 senesinde ölmüştür*” açıklamasında olduğu gibi (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 339) yapıtla ilgili olarak yazarı ve ölüm tarihiyle yetinilmektedir. Kimi kez “*et-Tebassur ve't-Tezekkür* (تبصر والتذكر) *Ebu Bekr Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Ruzbe el-Hemedânî'nindir. İbn Neccâr'ın ondan söz ettiğine göre onu 380 yılı sıralarında yazdı*” maddesindeki gibi (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 338) yapıtın yazarı ve yazılış tarihi verilmektedir. Kimi kez “*Hudûdu'l-Ahkâm* (حدود الاحكام) *Kısa bir kitaptır, 875'te ölen ve Musannifek diye tanınan Şeyh Alaaddin Ali İbn Muhammed'indir. Başlangıcı “Hamd kuluna tanımları indiren Allah'adır” şeklindedir*” (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 635) örneğinde görüldüğü üzere yapıtın, yazarı, ölüm tarihi ve kitabın ilk cümlesinden söz edilmektedir. Kimi

kez da “*Haddu'l-Vaiẓîn (حد الوعظين)*” (Kâtip Çelebi, 1982, c1, c1, s. 635), “*Dürri'l-Buhûr (در النجور)*” (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 730), “*Divan-ı Kiyâsî (ديوان قياسي) Türkçedir*” ve “*Divân-i Kâhî (ديوان كاهي) Farsçadır*” (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 807), “*Mezamîr-i Davud (مزامير داود)*” (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1660) örneklerindeki gibi ya herhangi bir açıklama yapmadan yapıtın yalnızca adı verilmekte ya da sadece adıyla birlikte hangi dille yazılmış olduğu belirtilmektedir. Kimi kez yapıtın, “*Kitâbu'l-Hafî (كتاب الخافي) Samur el-Hindî'nindir*”deki (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1415) gibi yalnızca yazarı, kimi kez de “*Kitâbu'l-Hayr (كتاب الخير) Aristo'nun beş makalesidir*” (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1416) örneğinde olduğu üzere yazarıyla birlikte kaç ana bölümden oluştuğu belirtilmektedir.

Keşfüz-Zunûn'da, “*el-Müstâînî (المستعيني) tıp hakkındadır*” (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1674) örneğinde görüleceği üzere söz edilen kitabın yalnız adı ve hangi bilgi dalına ilişkin olduğu bilgisiyyle yetinildiği de görülmektedir. “*el-Müstezâd (المستزاد) el-Muhît [adlı yapıtın] yazarının fıkıh konusundaki [kitabıdır]*” (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1673) örneğindeki gibi, açıkça yazılmak yerine yazar adına, onunla özdeşleşmiş en önemli yapıtı ile gönderme yapılan kısa kitap tanıtımlarına da rastlanmaktadır. “*Kitâbu'd-Devâhî (كتاب الدواهي) ... yılında ölmüş Muhammed b. Hasan es-Savli'nindir*” (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1412) örneğindeki gibi belirleyemediği için yazarın ölüm tarihi boş bırakılmış örneklerle de karşılaşılmaktadır. *Keşfü'z-Zunûn*'un birçok yerinde, yazarın künyesinde, yapıtın yazım tarihinde, hatta hangi alana ilişkin olduğu gibi konularda da bu tür boşluklarla karşılaşılan kitap tanıtımları bulunmaktadır. Öte yandan eserde pek çok kitabın, bu bilgilerin tümünü yani yazar adı, ölüm tarihi, hangi alana ilişkin olduğu, kitabın başlangıç tümcesi ya da tümceleri, ne zaman yazıldığı, hangi bölümlerden oluştuğu, bölümlerin başlıkları, içerikleri, yazarın kitabı yazmaktaki amacı, kitabın kaç cilt olduğu vb. gibi birçok bilgiyi içerecek biçimde tanımlandığı belirtilmelidir.

İslâm Dünyası'nda çeşitli bilginler tarafından yazılan yapıtlar üzerine, başka bilginler tarafından kendi görüş, düşünce, değerlendirme ve açıklamalarını içeren yeni yapıtlar yazılabilmekteydi. Başka bir yapıt üzerine yazılmış bu tür yapıtlara *şerh*, *haşiye*, *talikat* gibi adlar verilmekteydi. Öyle ki bir yapıta, ortaya çıkışından yıllar hatta çoğunlukla yüzyıllar sonra, çeşitli *şerhler* yazılabilmekte ve bunlardan kimileri o konuda, asıl yapıttan daha çok rağbet görüp önem kazanabilmekteydi. Konuyla ilgili ayrıntılar ve tartışmalar bir yana bırakılarak söylenilirse, İslâm ve dolayısıyla Osmanlı kültüründe zamanla “*şerh yazma*”nın önemli bir yapıt üretme geleneği durumuna dönüştüğü ve bu geleneğin, herhangi bir konuyu yeni baştan ya da ilk kez araştırıp ulaşılan sonuçları özgün bir yapıtla bildirme etkinliğinin yerini aldığı görülmektedir. Bu nedenle İslâm Dünyası'nda çeşitli konularda kaleme alınarak önemsenip ünlenmiş yapıtlar kadar bunlara ilişkin yazılmış çoğu kez sayıları yüzleri bulan *şerhler*, *haşiyeler* ve *talikatlar* da çok önemlidir. İşte Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*'da çeşitli bilgi dallarındaki önemli kitapların yanı sıra bunlara ilişkin *şerh*, *haşiye* ve *talikatları* da yazarları, yazılış tarihleri, içeriği vb. yönleriyle yine aynı yerde bildirmektedir. Bu nedenle *Keşfü'z-Zunûn*'da sık sık açıklamaları birkaç sayfa tutan kitaplar ile karşılaşılmaktadır. Sayısız örnek arasından bir kaçına değinmek gerekirse, sözgelimi ünlü Arapça gramer kitabı *El-Elfîyeh fi'n-Nahv'e (الالفية في النحو)* ilişkin bu yöndeki açıklamalar sayfalar tutmaktadır (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 151-155). Aynı biçimde ondan fazla *şerhiyle* birlikte ünlü mantık kitabı *İsagoci (ايساغوجي)* hakkında verilen bilgilerin de birkaç sayfa tuttuğu görülmektedir (Kâtip Çelebi, 1982, c1, 206-208). Konuyla ilgili önemli bir örnek de ünlü Mutezilî tefsirci Zemahşeri'nin (1075-1144) sayfalar tutan açıklamalarla anlatılan *el-Keşşafu an Hakaiki't-Tenzil (الكشاف عن حقائق التنزيل)* (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1475-1484) adlı kitabıdır.

İslâm Dünyası'nda yazarların yazdıkları kitaplara koydukları adların birçok bakımdan çok ilginç olduğu dikkati çekmektedir. Konuyla ilgili ilginçliklerden biri de kitapların pek çoğunun “*Risâle*” veya “*Kitâb*” ya da yukarıda geçen “*Şerh*” ya da “*Hâşiye*” gibi sözcüklerle başlayan bir tamlama içeren bir ada sahip olmalarıdır. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*'da alfabetik

sıra “r” (ر) harfi altında, “küçük ya da hacimsiz kitap” olarak açıklanabilecek “Risâle” sözcüğüne uygun yere geldiğinde, “Risaleler Hakkında Bölüm” (فصل في الرسائل) başlığı altında kısa bir açıklama yapar. Ardından söz konusu başlık altında, “elif”ten son harf olan “ye”ye değin her bir alfabe harfini bir alt başlık yaparak, “er-Risâle” (الرسالة) ya da “Risâle” (رسالة) adıyla başlayan tüm yapıtları, söz konusu sözcükten sonraki sözcüklere uygun yeni bir alfabetik sıralamayla tanıtır (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 840-901). Bundan sonra da, yine aynı biçimde, bu kez “risâle” sözcüğünün çoğulu olan “er-Resâil” (الرسائل) sözcüğü ile başlayan kitapları açıklar (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 901-902).

Keşfü’z-Zunûn’un genel alfabetik sıralaması içinde “Kef” (ك) harfi altında “Kitap” sözcüğüne uygun yere geldiğinde, benzer uygulamanın bu kez bu sözcükle başlayan kitapların tanıtımı için yinlendiğini görüyoruz. Kâtip Çelebi burada, “Kitâbu’l-Ahkâm”, “Kitâbu’l-Hisâb”, “Kitâbu’l-Cihâd”, “Kitâbu’l-Menâzur”, “Kitâbu’n-Nahv” gibi adı mutlaka başındaki “Kitap” sözcüğü ile söylenmesi gereken kitaplar anlamında “Tamlamadan Soyutlanması Doğru Olmayan Kitaplar Bölümü” (فصل في الكتب التي لا يصح تجريدتها عن الإضافة) başlığı atarak, yine bu bölüme özgü yeni bir alt-alfabetik sıralama içinde söz konusu kitapları tanıtmaktadır (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1383-1472).

Bilimlere gelince, yapıtta bilimlerin de adlarına göre, kitap adı gibi düşünülerek, alfabetik düzen içinde tanıtılan kitapların arasına yerleştirilip açıklandığı görülmektedir. Sözcüğüme “bâbu’l-elif” (باب الالف) bölümünde (ا) harfi ile başlayan altmış aşkın bilgi/bilim (ilm) dalından söz edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 216). “Gayn (غ)” harfiyle ilgili bölümde sadece iki (Kâtip Çelebi, 1982, c2, 1188-1214), “mîm (م)” harfli bölümde ise otuz dokuz bilimden söz edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1577-1919). Böylece tüm kitapta üç yüzü aşkın bilgi ve bilim dalına ilişkin açıklamalar yapılmaktadır. Bilgi/bilim dallarına ilişkin açıklamalar konu, ele alınan problemler, hangi alana ilişkin olduğu gibi açılardan kısa veya ayrıntılı olabilmektedir. Kimi kez, sözcüğüme “İlmu’l-Meâd” (علم المعاد) veya “İlmu’l-Maâdin” (علم المعادن) (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1723) ya da “İlmu’l-Maklûb” (علم المقلوب) (Kâtip Çelebi, 1982, c2, 1809) da olduğu gibi sadece adı belirtilen ama herhangi bir açıklama yapılmayan bilgi dalları da olabilmektedir. Öte yandan bilimlerin başındaki “ilm” (علم) sözcüğü göz ardı edilerek sonra gelen harflere göre alfabetik sıraya yerleştirilmektedir. Buna göre, örneğin “İlmu’l-Cedel” (علم الجدل) (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 579), “cim (ج)” yani “c” harfli bölümde, “İlmu’l-Kehhâle” (علم الكهالة) (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1474) ise “kef (ك)” yani “k” harfli bölümde aranmalıdır.

Keşfü’z-Zunûn’un bilimlerin açıklanışıyla ilgili önemli özelliklerinden biri, kimi bilgi/bilim dallarının altında o alanla ilgili önemli görülen kitapların, yine alt-alfabetik diyebileceğimiz bir düzen içinde bildirilmesidir. Örneğin “İlmu’l-Kıraat” (علم القراءة) hakkında kimi bilgiler verildikten sonra “bu alanda yazılmış kitaplar” denilerek alanla ilgili kitaplar “elif (ا)” harfinden “he (ه)” harfine kadar adlarıyla bildirilmektedir (Kâtip Çelebi, 1982, c2, s. 1317-1322). Bu duruma “ilmu’l-hurûf”, “ilmu’s-sarf”, “ilmu’t-tıbb”, “ilmu’l-mantık” gibi örneklerde görüleceği üzere birçok bilgi/bilim dalında rastlanılmaktadır. Ancak bu bakımdan en ayrıntılı bilim dalı, kendisinin temel uğraş alanlarının başında gelen tarihtir. Kâtip Çelebi, tarihle ilgili olarak incelediği kitapların sayısının bin üç yüze ulaştığı ve bunların alışılmış düzende sözünü edeceğini söyleyerek ilgili bölüm içinde yine alt-alfabetik düzende bu kitaplar hakkında çoğunun adını ve kimilerinin de içeriğini göz önüne seren bilgiler verir (Kâtip Çelebi, 1982, c1, s. 271-333).

Sonuç

İnsanın varlıkları tanıma ve anlama çabalarının yanı sıra onlara ilişkin elde ettiği bilgileri düzenleme arayışlarının önemli bir zihinsel bileşeni olan sınıflama çalışmalarının ilk yazılı somut örneklerini yazılı uygarlığın kurucusu ve tarihin başlatıcısı olan Sümerlilerde görüyoruz.

Eski Yunan döneminden itibaren de başta Platon ve özellikle Aristoteles olmak üzere, hemen her filozof ve bilim insanının bir sınıflama girişimi olduğu görülmektedir.

Öte yandan insan bilgisinin zamanla hızlı artışı da eğitim kurumları, kütüphane ve arşivler için çeşitli sınıflama biçimleri geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Filozof ve bilim insanları bilgiyi sınıflarken kütüphaneler de üretilmiş olan bütün bilgileri sınıflama yoluna gitmiştir. Bütün bilgilerin sınıflandırılmasında yani kütüphanelerdeki sınıflamalarda çıkış noktasının yine filozof ve bilim adamlarının sınıflama yaklaşımları olduğu görülmektedir.

Sınıflama, İslam Dünyası'nda ve Osmanlılarda da, bilgi/bilim (*ilm*) sınıflaması çerçevesinde konuyu ilk ele alan düşünür olan ünlü Farabi'den başlayarak, her dönem değişik bilginler tarafından ilgi duyulan ve hakkında çeşitli görüşler ortaya atılan bir konu olmuştur.

Konuya dair anılabilecek isimlerden biri de 17. yüzyıl Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi'dir. Kâtip Çelebi sınıflama konusunu, *Keşfü'z-Zunûn* adlı biyo-bibliyografik eserinde ele almaktadır. Kâtip Çelebi'nin burada, sergilediği farklı örnekler içinde, biri genel olarak bilgi/bilim (*ilm*) kavramına ilişkin, diğeri ise Osmanlı dönemi de dâhil İslam Dünyası'nda yazılmış 14.500 (on dört bin beş yüz) kadar kitap, üç yüzü aşkın bilgi/bilim dalına ilişkin verdiği bilgilere yönelik iki sınıflama biçimi kabul etmektedir. Kâtip Çelebi, genel bilgi/bilim sınıflamasında Taşköprülüzade'nin, bilimleri ontolojik-mantıksal ve epistemolojik bakış açısı ve bu bakış açısını yansıtan kavramlar temelinde yedi büyük gruba ayıran sınıflamasını, diğerlerinin tümünden daha güzeldir, diyerek benimsemiş; o döneme kadar bilinen üç yüzü aşkın bilgi/bilim dalının belirlenmesinde bu sınıflamaya başvurmuştur. Ancak çalışmasının ana bibliyografik kısmında Taşköprülüzade'nin sınıflamasını kullanmaz. Bunun yerine kitabının, üç yüzü aşkın bilgi dalı ve on dört bin beş yüz kadar kitap ve kitapçık (*risâle*) ile on bin kadar yazar ve yorumcunun adının yer aldığı bu bibliyografik bölümünü alfabetik olarak düzenlemiştir. Diğer taraftan bu ana bölümde, sözgelimi bir kitap hakkında yazılan başka kitapların belirtilmesi ya da bir bilim dalının önemli kitaplarının dile getirilmesi vb. gibi ihtiyaç duyulan her durumda, genel alfabetik sistematigi bozmayacak biçimde alt-alfabetik bölümler açıldığı görülmektedir.

Kâtip Çelebi'nin, on binlerce kitap ve yazar adı içeren *Keşfü'z-Zunûn*'un bibliyografik kısmında, kitap adına göre (bilgi/bilim adları da alfabetik sıralamanın bir parçası olacak biçimde) alfabetik sıralama türünü kullanmasının, yazarın amacı bakımından çok uygun ve yerinde olduğu görülmektedir. Çünkü Kâtip Çelebi'nin amacı, kitabının adının da (günümüz Türkçesiyle anlamı aşağı yukarı *Kitaplar ve Bilimlerin Adları Hakkındaki Zanların Giderilmesi* demektir) çok açık biçimde yansıttığı üzere, öncelikle İslâm ve Osmanlı Dünyası'ndaki bilim-bilgi dallarıyla bu alanlarda yazılmış kitaplar ve yazarları hakkında bilgi vermektir. Burada önemli olan kitaplar ve yazarlarının adları ve bu adların kolaylıkla bulunabilmesidir. Bu tür bir düzenleme, konu ve alt konuları alfabetik düzende filozof, bilginler yanında kütüphanelerde de gözlenen kişiye bağlı yapay bir sınıflama olmalıdır. Bu tür çalışmaların, sözgelimi sözlükler, ansiklopediler vb.de görüldüğü gibi, öteden beri alfabetik düzenlemesinin hem batı hem de doğu İslâm dünyasında bir ilke olarak kabul edildiği bilinmektedir. Çünkü en kolay, en basit düzenleme budur; bu şekilde adı bilinen yapıt kolayca aranıp bulunarak hakkındaki bilgilere ulaşılabilir. Dolayısıyla Kâtip Çelebi'nin, genel bilgi/bilim (*ilm*) sınıflamasında, Taşköprülüzade'nin bilgi sınıflamasını benimsediğini belirtmişti ancak Taşköprülüzade'nin ana konular değil de alt konularında uygulama yoluna gitmiştir. Buna karşılık eserinin bibliyografik kısmında, alfabetik konu düzeninde bir sınıflama kullanmıştır. Ayrıca bu sınıflamayı, genel çerçeveyi bozmadan alt konularda genişletmesinin, amacı açısından çok isabetli ve kullanışlı olduğu söylenebilir. Nitekim Woffenbüttel dükünün kütüphanecisi olup hem ansiklopedilerin hem de kütüphanelerin reformlarıyla da ilgilenen (Burke, 2001, s. 98) ünlü matematikçi ve filozof G. Leibniz (1646-1716), 1679 tarihli mektubunda "bir kütüphane bir ansiklopedinin eşdeğeri olmalıdır" (Burke, 2001, s. 104) demektir. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı bibliyografik çalışması da ansiklopedik bir düzendedir.

Not: Yazımızı baştan sona okuyup öneri ve düzeltmeleriyle katkı veren Sevgili Elsa Bitri'ye ve hakemlerin değerli katkılarına çok teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Adıvar, A. (2000). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi.
- Akın, Â. ve Demir, R. (2004). Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Maraşî ve *Tertîb El- Ulum* adlı eseri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 16 (Ayrı Basım), 3-10.
- Al-Khowarezmi. (1895). Mafâtiḥul- 'ulûm, liber mafâtiḥ al-olûm. G. van Vloten, (Ed.). *Explicans Vocabula Technica Scientiarum*. Leiden: E. J. Brill.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Sosyal.
- Baysal, J. (1991). *Kitap ve kütüphane tarihi*. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi.
- Bergson, H. (2014). *Metafizik dersleri*. (B. G. Beşiktaşlıyan, Çev.). İstanbul: Pinhan
- Bernal, J. D. (2009). *Tarihte bilim*. 2.bs. (T. Ok, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Blair, A. M. (2010). *Too much to know: managing scholarly information before the modern age*. New Haven: Yale University.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*, (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çaldak, S. (2005). Taşköprülüzade'nin Mevzu'atu'l-Ulum'ndaki ilimler tasnifi üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15(2), 115-146.
- Demir, R. (2005). *Philosophia ottomanica: Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk felsefesi*, Cilt 2. Ankara: Lotus.
- Demirayak, K. ve Çöğenli, M. S. (1995). *Arap edebiyatında kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Erünsal, İ. E. (1989). *Osmanlı vakıf kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Merkezi.
- Erünsal, İ. E. (2008). *Osmanlı vakıf kütüphaneleri: tarihi gelişimi ve organizasyonu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Kitabın ikinci basımı için bkz. (2015). *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik*. 2. bs. İstanbul: Timaş.
- Farabi (1989). *İhsâ'ul-ulûm*. (A. Ateş, Çev.). İstanbul: M.E.B.
- Goldziher İ. (1993). *Klasik Arap literatürü*. (A. Yüksel ve R. Er, Çev.). Ankara: İmaj.
- Gökberk M. (1980). *Felsefe tarihi*, İstanbul: Remzi.
- Gökyay, O. Ş. (1977). *Kâtip Çelebi'den seçmeler II*. İstanbul: M.E.B.
- Gökyay, O. Ş. (1991). Kâtip Çelebi: hayatı, şahsiyeti, eserleri. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* içinde (s. 3-90). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökyay, O. Ş. (1997). *Kâtip Çelebi'den seçmeler*. İstanbul: M.E.B.
- Hagen, G. (2018). *Katib Çelebi*. C. Kafadar, H. Karateke ve C. Fleischer. (Ed.). Erişim adresi: <http://www.ottomanhistorians.uchicago.edu>
- Hjørland B. (2017). Reviews of concepts in knowledge organization. *Knowledge Organisation*, 44(2), 90-128. Erişim adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=lxh&AN=122682214&site=eds-live>
- İbn en-Nedîm (1347). *el-Fihrist*. Mısır: el-Matbaatu'r-Rahmaniye.
- İbn Haldun (2004). *Mukaddime*. S. Uludağ (Haz.). İstanbul: Dergah.
- Immroth, J. P. (2010). *Kongre Kütüphanesi sınıflaması için kılavuz*. (N. Sefercioğlu, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Kâtip Çelebi (1982). *Keşfü'z-Zunûn*. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge (Haz.). Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Kâtip Çelebi (2001). *Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk* (S. Uludağ, M. Kara, Sadeleştiren). İstanbul: Marifet.
- Kâtip Çelebi (2007). *Keşfü'z-Zunûn*. (Rüştü Balcı, Arapça'dan Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2016). *Fezleke I*. Z. Aycibin (Neşre Haz.). İstanbul: Çamlıca.
- Keseroğlu, H. S. (2005). Kütüphanenin tözü: tarih öncesi dönemde bilgi. *Türk Kütüphaneciliği*. 19(3), 1-12.
- Keseroğlu, H. S. (2008). Sınıflama ve Osmanlı Türk kütüphanelerinde sınıflama. *Balkan Ülkeleri Kütüphanelerarası Bilgi-Belge Yönetimi ve İşbirliği Sempozyumu Bildirileri, 5-7 Haziran 2008, Edirne/Türkiye* içinde (s. 144-151). E. Bilar, Y. Ekinci (Yay. Haz.). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Keseroğlu, H. S. (2014). *Kütüphane - bilgi belge merkezi kurma kütüphane programı yazma kılavuzu*. İstanbul: Nesil.
- Keskin, İ. (2007). *Mezopotamya'da arşivciler ve arşivcilik: Mezopotamya ekseninde eski Ön Asya'nın arşivsel düzenleme sistemleri*. İstanbul: Çantay.
- Kramer, S. N. (1990). *Tarih Sumer'de başlar*. (M. İ. Çığ, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kusukawa, S. (1996). Bacon's classification of knowledge. M. Peltonen (Ed.), *The Cambridge Companion to Bacon* içinde, (s. 47-74). Cambridge: Cambridge University Press.
doi:10.1017/CCOL052143498X.003
- Kutluer, İ. (2009) *Keşfü'z-Zunûn: Klasik bilim geleneğimizin büyük atlası*. B. Karlığa ve M. Kaçar (Ed.). *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* içinde (s. 189-199). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Lévi-Strauss, C. (1984). *Yaban düşünce*. (T. Yücel, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Mason, S. F. (2001), *Bilimler tarihi*. (U. Daybelge, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Menant, M. J. (2005). *Asur araştırmaları: Ninova Sarayı Kütüphanesi*. (V. İlmen, Çev.). İstanbul: Yaba.
- Muhammed b. İshâk en-Nedîm (2017). *el-Fihrist İlk Dönem İslâm Kültür Atlası*. M. Yolcu (Ed.). İstanbul: Çıra.
- Nevî Efendi (1995). *İlimlerin özü "Netâtîc el-Fünûn"*. Ö. Tolgay (Yay. Haz.). İstanbul: İnsan.
- Püsküllüoğlu, A. (1995). *Türkçe sözlük*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rıza Tevfik (2015). *Kâmûs-ı Felsefe. Felsefe Sözlüğü*. R. Alpyağıl (Yay. Haz.). Ankara: DoğuBatı.
- Ronan, C. A. (2003) *Bilim tarihi*. (E. İhsanoğlu ve Feza Günergün, Çev.). Ankara: Tübitak.
- Sarıcaoğlu, F. (2002). Kâtip Çelebi'nin otobiyografileri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, 297-318.
- Sayılı, A. (1982). *Mısırlılarda ve Mezopotomyalılarda matematik, astronomi ve tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sınıflama. (2018). *Türkçe Sözlük* içinde. Erişim adresi:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b40ac65644842.35481212.
- Simeoni, L. (2017). Yunanlar ve matematik: Matematik ve matematik bilimler. U. Eco (Haz.). *Antik Yunan* içinde (s. 1049-1052). İstanbul: Alfa.
- Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa (1985). *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâti'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi (1313). *Mevzûâtu'l-Ulûm*. (Kemâleddin Mehmed Efendi, Mütercim). (Tâbi'î: Ahmed Cevdet). İstanbul: İkdâm Matba'ası.

- Tonta, Y. (2012). Bilgi sınıflama, bilgi düzenleme ve bilgi erişim. Ö. Külcü, T. Çakmak, N. Özel (Yay. Haz.), *Prof. Dr. Gülbün Baydur'a armağan içinde* (s. 155-172) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.
- Weber, A. (1991). *Felsefe tarihi*. (H. V. Eralp, Çev.). İstanbul: Sosyal.
- Wellish, (1986). Classification. *ALA World Encyclopaedia of Library and Information Science* içinde (s. xx-xxx). Chicago: ALA.
- Yurtoğlu, B. (2009). *Kâtip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Summary

Classification comprises an important stage of human knowledge. Classification is one of the ways of the human mind to overcome the complexity caused by the myriad of objects in the universe. Therefore, the human mind classifies objects into classes based on common characteristics. Since classification is the most fundamental step of human knowledge, it can be applied to all kinds of multiplicity, i.e. to all areas of existence. On the other hand, it is hard to make a *single absolute* and perfect classification. There are many types of classification, such as artificial, natural, binary, according to types, organic, logical, philosophical, etc. that can be mentioned

Classification studies comprise one of the most interesting subjects of the whole cultural history, including the history of science and thought. The history of classification begins with writing/prehistoric culture. The first examples of classification are seen in the Sumerians, the founders of civilization. The Sumerians categorized the existence into categories and groups by applying the classification principle to many areas, especially to natural sciences and language studies. The classification lists are called “*lists science*” in Sumerians and “*onomastic lists*” in Egyptians.

Knowledge/science classifications have been a subject studied by many thinkers starting from Antiquity. This studies vary from Plato’s binary classifications to Aristotle’s “theoretical”, “practical”, and “poetic” classification, from the “seven liberal arts” of the Scholastic Middle Ages to the classification of philosophy and poetry or from Auguste Comte’s from “abstract to abstract” classification to Ampère’s classification in two categories of substance and mind sciences.

Many studies on classification have been carried out during the Islamic civilization and its following civilization, the Ottoman period. In the Islamic world, classification of knowledge/science (*ilm*) is perceived as an important subject referred to by different names such as “the subjects of sciences” (*mevzûâtü’l-ulûm*), “classification of sciences” (*tasnîfu’l-ulûm*), “organization of sciences” (*tertîbu’l-ulûm*) etc.

One of the scholars interested in the subject of classification during the Ottoman period was the famous Kâtip Çelebi (1609-1657), who lived in the 17th century. Katip Çelebi’s major work, along with many important studies in history, geography and bibliography, is *Keşfü’z-Zunûn ân Esâmî’l-Kütüb ve’l-Fünûn*. In his work about bibliography, the books are reported in alphabetical order according to their titles, authors, subjects, chapter, subchapters, beginning sentences, typing dates and annotations. More than three hundred branches of knowledge/science are introduced alphabetically by their titles and about fourteen thousand five hundred books and booklets (with a book) and ten thousand writers and interpreters are mentioned in *Keşfü’z-Zunûn*.

In a sense, *Keşfü’z-Zunûn*, that can be described as the “Cultural Atlas”, of pre-XVII. Century Islamic world, and thus the Ottoman world, examines various knowledge/science classifications of many thinkers who had lived in the Islamic world and in the Ottoman Empire. Kâtip Çelebi accepts in his book the classification of the 16th-century Ottoman scholar Taşköprülüzade (d. 1561) *Miftâhu’s-Saâde and Misbâhu Osmanlıs-Siyâde*, which he describes as

“the most beautiful of all”. In addition, he writes one by one the name of more than 300 branches of knowledge recognised as science in the Islam and Ottoman culture. However, Kâtip Çelebi did not use this classification in the bibliographic section of his work; instead, he has organized this section which constitutes the main part of his book in alphabetical order, according to a *fihrist/index* style classification. More than three hundred information branches, fourteen thousand five hundred books and pamphlets and the names of about ten thousand writers and interpreters in the bibliographic section of Keşfü'z-Zunûn, are explained in alphabetical and sub-alphabetical and whenever needed, without interfering in the general alphabetical order.

There are three libraries with more than five thousand books during the rise period of the Ottoman Empire. Whereas Katip Çelebi's alphabetically ordered *Keşfü'z-Zunûn* bibliography includes 14,500 different books and booklets. This book deserves respect and appreciation not only for being a great work per se, but also for being a bibliography of the period.